

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פו • ד • תשפ"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן - יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מנהלת ההוצאה לאור - מרכז ולמן שזר: חיה פז כהן

מרכז מדור ספרים: ד"ר עודד כהן

מזכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: מיכל שגיא

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט; האוניברסיטה העברית בירושלים - קרן דורה ויוסף שוורץ והקרן ע"ש פולה ודוד בך-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן, והמכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל; אוניברסיטת תל אביב; אוניברסיטת בראיילן - הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה.

ציון נערך בידי:

- המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב
- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז
- אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב
- מיכאל טוך: תשע"א-תשע"ט
- ורד נעם: תשע"ב-תשפ"א
- שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע
- עזרא מנדלסון: תשס"ז-תשע"ה
- משה רוסמן: תשע"ה-תשע"ט
- נדב נאמן: תשע"ב-תשפ"א

התוכן

פתח דבר	505
עמיחי שוורץ: הגאוגרפיה הקדושה של העדה השומרונית בהר גריזים בתקופה הרומית-הביזנטית	507
איריס אידלסון-שיין: מניעים לתרגום בפרטקסטים של תרגומים לעברית וליידיש בעת החדשה המוקדמת	535
איה אלידע: ירושה במחלוקת: 'מדע היהדות' וספרות המקרא בידיש בגרמניה של המאה התשע עשרה	563
עודד היילברונר: לקראת היסטוריה גלובלית של ישראל הצעירה	593
ספרים ודברי ביקורת	
אלישיב שרלו: לא שרידים בלבד: 'גנזי הירושלמי'	631
מרגלית שילה: המצאתה של מסורת? (עמנואל אטקס, הציונות המשיחית של הגאון מווילנה: המצאתה של מסורת)	661
יעקב ברנאי: מיתוסים: בין אימוץ לביקורת (עמנואל אטקס, הציונות המשיחית של הגאון מווילנה: המצאתה של מסורת)	667
מספרות המחקר	673
תקצירים באנגלית	XXIX

משתתפים בחוברת זו:

- ד"ר עמיחי שוורץ: המחלקה למזרח תיכון, אוניברסיטת בר אילן
(Mikodemia@gmail.com)
- ד"ר איריס אידלסון-שיין: המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב (idelsoni@bgu.ac.il)
- ד"ר איה אלידע: החוג להיסטוריה, האוניברסיטה העברית בירושלים
(aya.elyada@mail.huji.ac.il)
- פרופ' עודד היילברונר: המחלקה ללימודי תרבות במכללת שנקר; המרכז
הבין תחומי, הרצליה; הפקולטה לחקלאות, האוניברסיטה העברית
בירושלים (oded.heilbronner@mail.huji.ac.il)
- אלישיב שרלו: החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים
(shiviche@gmail.com)
- פרופ' מרגלית שילה: אמריטה, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה,
אוניברסיטת בר אילן (margalitshgilo@gmail.com)
- פרופ' יעקב ברנאי: אמריטוס, החוגים לתולדות עם ישראל ולימודי ארץ
ישראל, אוניברסיטת חיפה (Jacob.barnai@gmail.com)

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי הנחיות
להגשת מאמרים לכתב העת "ציון", המופיעות באתר האינטרנט של החברה ההיסטורית
הישראלית: www.historical.org.il. המערכת מבקשת מן המחברים לשלוח למערכת בדוא"ל
קובץ בתוכנת וורד בצירוף תקציר אנגלי לכתובת: history@history.org.il.

המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.
המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרים. פרסומם במרשתת כפוף להסכם שייחתם
בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן
בתוך: *Historical Abstracts; International Medieval Bibliography*

כתובת המערכת: ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל: 02-5650444; פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: history@history.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סידור ועימוד: אירית נחום • הדפסה: אופסט נתן שלמה בע"מ, ירושלים

מניעים לתרגום בפרטקסטים של תרגומים לעברית וליידיש בעת החדשה המוקדמת

מאת איריס אידלסון-שיין

אָמור נאָ המְשׁוֹרֵר! מה זאת עֲשִׂיתָ
לְאבד בְּהַעֲמֵק זֶה זְמַיִךְ?
מה לָךְ אם מי בּוֹר הַמַּחְבֵּר דְּלִית
הֵלֵא טוֹב לָךְ כִּי תִשָּׂאֹב מִי בּוֹרְךָ?
מה יוֹעִיל לָךְ אוּ מַה שְׂבִי שְׂבִיתָ
בְּעִבּוּדֵת שְׂדֵה אִישׁ זוֹלָתְךָ?
הֵלֵא יִדְעֵתָ כִּי אֶדוֹן קִנִּיתָ
וְלֹא יֵאמֵר עוֹד חֲפָשִׁי שְׂמֵךְ

דוד פרנקו חפשי-מנדס¹

'אירופה המערבית', טען פעם חוקר התרגום לואיס קלי (Kelly), 'חבה את תרבותה למתרגמים'.² ואכן, לאורך המאות היה התרגום אמצעי ראשון במעלה להעברה תרבותית ולהפצת ידע, ושימש זרז של שינויים היסטוריים באירופה ומחוצה לה. חשיבות מיוחדת נודעה לתרגום בעת החדשה המוקדמת. שלוש מאות השנים שבין ראשית המאה השש עשרה לבין ראשית המאה התשע עשרה התאפיינו בתמורות בעלות משמעות, כגון תפוצת הדפוס, התפשטות הספרות הוורנקולרית, התפתחותו של הידע המדעי, התגוונותן של התנועות הדתיות והתפשטותה הקולוניאלית של אירופה. תמורות אלה לוּו בעליית קרנו של התרגום כאמצעי להפצתו של ידע ברחבי היבשת ומחוצה לה.³ מגמות היסטוריות אלה

* אני מודה לאמיר אנגל, אהוביה גורן, מגדלגה ינושיקובה, יעקב צ' מאיר ותמיר קרקסון, וכן לקוראים האנונימיים מטעם מערכת 'ציון', על הערותיהם המועילות לגרסאות קודמות של מאמר זה. כלל התרגומים לעברית הם שלי אלא אם צוין אחרת. This project has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No. 801861)

1 דוד פראנקו מינדיס, תשועת ישראל בידי יהודית, רעדלהיים תקס"ד, עמ' 13 (אין מספור עמודים במקור).

2 Louis Kelly, *The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West*, Oxford 1979, p. 1

3 על מעמדו של התרגום בעת החדשה המוקדמת ראו: Peter Burke and R. Po-Chia Hsia, 'Introduction', *Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter Burke and R. Po-Chia Hsia, Cambridge 2007

לא פסחו על היהודים; למן המאה החמש עשרה, וביתר שאת מן המאה השש עשרה ואילך, הלכה והתפתחה ספרייה עשירה ומגוונת, חסרת תקדים בהיקפה, של תרגומי⁴ טקסטים מן השפות האירופיות השונות אל הלשונות היהודיות – עברית ויידיש, ובמידה פחותה גם לאדינו ואיטלקית-יהודית.⁵

ואולם, לצד התפוצה הרחבה של התרגומים משפות זרות לשפות יהודיות לווה מפעל התרגום היהודי בעת החדשה המוקדמת גם בחשדנות רבה. הדיון על הלגיטימיות של הידע הלא-יהודי – אשר כונה לעיתים קרובות 'חוכמות חיצוניות' או 'חוכמה יוונית' – התקיים למן העת העתיקה. ראובן בונפיל טוען, שעם התפשטותו של הדפוס במאה השש עשרה גברה הרתיעה מעולם הידע הלא-יהודי, ועימה השאיפה להגדיר היטב את הגבולות שבין ספרות יהודית לספרות זרה, בין ידע לגיטימי לידע פסול, ובין חומר קריאה מותר לאסור.⁶ חששות אלה הותירו את חותמם על קורפוס התרגומים לשפות יהודיות בתקופה זו; מתרגמים רבים ראו צורך להתקין לתרגומיהם הקדמות אפולוגטיות להצדקת פועלם. דוגמה מובהקת מספק לנו דוד גאנו ביצירת המופת ההיסטוריוגרפית שלו, 'צמח דוד' (1592). בהקדמה לחלק השני של החיבור, המגולל את תולדות העמים ונסמך על מגוון חיבורים לא-יהודיים, כתב גאנו: 'מביט אני מראשית שרבים יפערו עלי פיהם ועתק עלי ידברו, ואון עלי יחשבו על אשר כתבתי מסופרים אשר לא מבני ישראל המה'.⁷ כתשובה לביקורת הצפויה מביא גאנו מגוון תקדימים וראיות מספרות הקודש היהודית,

4 המושג 'תרגום' משמש אותי במאמר זה לציון קשת רחבה של פרקטיקות תרגומיות, ובהן גם תופעות שהיום היינו מכנים או 'תעתיק' או 'עיבוד'. הואיל ומחברים בני התקופה לא הבחינו בדרך כלל בין הפרקטיקות השונות הללו, וכינו את כולן באותם מונחים (למשל, 'העתקה' בעברית או 'איבר-זעטצען' ביידיש), בחרתי לכנס את כולן תחת קורת גג מושגית אחת גם במאמר זה. על הצורך ברגישות למשמעויותיו ההיסטוריות והתרבותיות המשתנות של מושג התרגום ראו: Gideon Toury, 'The Notion of "Assumed Translation": An Invitation to a New Discussion', *Letterlijkheid, Woordelijkheid*, eds. Henri Bloemen, Erik Hertog and Winibert Segers, Antwerp-Harmelen 1995, pp. 141–147

5 הסיבות למעמדם הבולט של התרגומים לעברית וליידיש ביחס לדלילותם היחסית של תרגומים ללאדינו ולאיטלקית-יהודית מגוונות. בין השאר הן קשורות לקהל היעד השונה של התרגומים; יהודי איטליה ויהודים ממוצא ספרדי היו בקיאים בדרך כלל בשפת המקום, ולא נזקקו לתייכום של מתרגמים באותה המידה שנוזקקו לכך יהודי אשכנז. זאת ועוד, בעת החדשה המוקדמת מדובר ממילא בקורפוסים ספרותיים מצומצמים באופן ניכר לעומת העברית או היידיש. ספרות הלאדינו התפתחה באופן ניכר רק בסוף המאה השמונה עשרה, ובמאה השבע עשרה לא ידוע לנו על הופעתם של חיבורים בלאדינו. ראו: Olga Borovaya, *The Beginnings of Ladino Literature: Moses Almosnino and His Readers*, Bloomington, IN 2017, pp. 198–254

6 Robert Bonfil, 'Jewish Attitudes Towards History and Historical Writing in Pre-Modern Times', *Jewish History*, 11, 1 (1997), pp. 29–30

7 דוד גאנו, צמח דוד, פראג שנ"ב, חלק שני, ב ע"ב. על מקורותיו של גאנו ראו: Jiřina Šedinová, 'Non-Jewish Sources in the Chronicle by David Gans, "Tsemah David"', *Judaica Bohemiae*, 7 (1972), pp. 3–15

החל במגילת אסתר, דרך הרמב"ם, וכלה במחברים בני זמנו פחות או יותר, דוגמת יוסף הכהן ואברהם פריצול.

יחס חשדני כלפי תרגומם של טקסטים זרים ניכר לא רק בספרות העברית אלא גם בחיבורים בשפת היידיש הישנה. ספרות היידיש החלה מתפתחת לקראת סוף ימי הביניים, ולאורך העת החדשה המוקדמת הלכה והתרחבה לכדי ספרייה ענפה ומגוונת. התפתחות זו התרחשה, בין השאר, הודות לתרגום אינטנסיבי של טקסטים מן השפה העברית, מצד אחד, ומן הגרמנית, האיטלקית, ההולנדית ושפות אירופיות אחרות, מצד אחר. בניגוד לחיבורים בלשון הקודש, אשר פנו בדרך כלל לשכבה מצומצמת של קוראים גברים בעלי השכלה תורנית, חצתה ספרות היידיש הישנה גבולות חברתיים, מעמדיים, מגדריים ודוריים ופנתה אל כלל היהודים האשכנזים באירופה בראשית העת החדשה.⁸ בהקדמות לחיבורים שונים ביידיש נמצא קובלנות חוזרות ונשנות על האהדה שזוכים לה בקרב הקוראים היהודים תרגומיהם של סיפורי אבירים או של ספרוני כיס גרמניים, כגון 'דיטריך פון בערן', 'שינן גליק' או 'מיינשטר הילדבראנט'. מחבריהם או עורכיהם של ספרי יידיש 'יוקרתיים' יותר, דוגמת תרגום החומש ליידיש משנת 1544, או ה'מעשה בוך' המפורסם (הדפסה ראשונה 1602), ביקשו להציג את ספריהם, השואבים בעיקר – אך כפי שניווכח לא רק – ממקורות 'מבית', כחלופה 'מהוגנת' לתרגומים מעין אלה.⁹

מתרגמי הספרות הזרה ליידיש, מצידם, ביקשו להגן על תרגומיהם מפני מתקפות מסוג זה. כך, למשל, בהקדמתו לחיבור ההיסטורי 'שארית ישראל' (1743), אשר זכה לתפוצה רחבה בקרב קוראים יהודים, מסביר מנחם אמלנדר כי את מרבית המידע לספר ליקט מתוך מקורות פרי עטם של מחברים יהודים דוגמת גאנו, פריצול ומנשה בן ישראל. ואולם, הוא מציין, את מעט המידע החסר בספרים אלה השלים מתוך 'כמה ספרי אומות אשר ידועים כדוברי אמת כפי שעשה גם יוסף בן גוריון הכהן בספרו'.¹⁰ אמלנדר אינו מסתפק בתקדים זה; בהמשך ההקדמה הוא פונה גם לחז"ל כדי להצדיק את שימושו במקורות זרים. וכך הוא מסביר: 'כפי שאמרו חכמנו, כל האומר דבר מה אפילו באומות

8 למבוא לספרות היידיש הישנה ראו: חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל אביב תשל"ח; ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ד: ספרות יידיש מראשיתה ועד תקופה ההשכלה, תל אביב 1958; *The Emergence of Yiddish Literature: Cultural Translation in Ashkenaz*, Bloomington, IN 2017; Jean Baumgarten, *Introduction to Old Yiddish Literature*, edited and translated by Jerold C. Frakes, Oxford 2005

9 לדוגמאות ולדיון בתבנית נפוצה זו ראו: נחום שטיף, 'דיטריך פון בערן: יידישקייט און וועלטלעכקייט אין דער אלטער יידישע ליטעראטור', יידישע פילאלאגיע, 1 (יאנואר-פברואר 1924), עמ' 1-6; שמרוק, שם, עמ' 32-37; שרה צפתמן, הסיפורת ביידיש מראשיתה עד 'שבחי הבעש"ט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, א, עמ' 98-99; ב, עמ' 61-62; באומגרטן, שם, עמ' 155-157.

10 מנחם אמלנדר, שארית ישראל, פירט/פירודא 1767, עמ' 3 (ללא מספור עמודים במקור). לדיון: Bart Wallet, *Links in a Chain: Early Modern Yiddish Historiography in the Northern Netherlands, 1743-1812*, Ph.D dissertation, University of Amsterdam, 2012, pp. 176-

נקרא חכם... [והרי] אין זה אפשרי לשאוב את כל הידע מספרי ישראל בלבד, שהרי הם מעטים בזמן הזה.¹¹ אמלנדר איננו מסביר לאילו ספרי אומות אמינים כוונתו, אבל מחקרים בני זמננו כבר חשפו שהוא הסתמך באופן נרחב – ובפרקים מסוימים באופן בלעדי – על תרגום הולנדי של הספר 'היסטוריה של היהודים' (*Histoire des Juifs*, 1653) של המחבר ההוגנוטי ז'אק באנאז' (Basnage).¹² בניגוד למקורותיו היהודיים של אמלנדר, באנאז' עצמו אינו מוזכר אלא פעם אחת, אגב אורחא, בגוף החיבור.¹³

הצנעתו של טקסט המקור של אמלנדר חושפת היבט מעניין ביחסם של מתרגמים רבים למפעל התרגום היהודי. למעשה, גם בקרב המתרגמים עצמם ניתן להיווכח ביחס אמביוולנטי למקורותיהם הזרים. מצד אחד, המתרגמים שאפו לחשוף את הקורא או הקוראת היהודים לטקסטים בשפות זרות, שקיפלו בתוכם רעיונות, תגליות ואידאולוגיות חדשות. מצד אחר, לא פעם הם ביקשו לגונן על הקורא היהודי מפני חידושים אלה ממש ועשו מאמצים רבים להסוות או להצניע את מקורותיהם, כדי להתאים את תרגומיהם לנורמות, לראיית העולם ולמציאות החברתית, הדתית, הפוליטית והתרבותית של מערכת היעד. שינוי הטקסט והתאמתו לקורא היהודי לא נבעו רק מפחד הצנזורה החיצונית, כלומר מן החשש מפני תגובתו העוינת של הקורא, אלא גם מהסתייגותם של המתרגמים עצמם מפני הצגתם של רעיונות הרחוקים לא רק מן התבניות הספרותיות והנורמות החברתיות היהודיות אלא גם מראיית עולמם הם.

לאור מעמדו האמביוולנטי של התרגום במערכת הספרותית היהודית בעת החדשה המוקדמת, נשאלת השאלה: מדוע בחרו מחברים יהודים רבים כל כך לתרגם חיבורים מפרי עטם של מחברים נוצרים? מה הייתה מטרתם בתרגומיהם? וכיצד הבינו את תפקידם ברב-המערכת הספרותית היהודית? בעמודים הבאים אבקש לענות על שאלות אלה באמצעות בחינת ההצדקות המרכזיות שהופיעו בהקדמות לתרגומי טקסטים זרים לעברית וליידיש, בין ראשית המאה השש עשרה לסוף המאה השמונה עשרה. המאמר יתמקד בשלוש הצדקות מרכזיות, החוזרות ונשנות בתרגומים של טקסטים מסוגות, ממרחבים ומשפות שונות. באמצעות בחינת ההצדקות הללו אבקש לעמוד על דימויי התרגום הדומיננטיים במרחב הספרותי היהודי בן הזמן ועל האופן שבו התכתב דימוי זה עם שאלות על אודות היחסים בין יהודים לנוצרים בראשית העת החדשה.

נהיר כי הנימוקים אשר הופיעו בשערי התרגומים ובהקדמותיהם אינם בהכרח אלה שהנחו מלכתחילה את המתרגמים בבחירתם. למתרגמים שונים עשויות היו להיות סיבות סמויות לתרגום – כגון מטרת מסחריות, אידאולוגיות או אף אישיות – אשר אינן נגישות לנו היום. ואולם מאמר זה איננו מבקש לחשוף את המניעים הנסתרים אשר הנחו מתרגם

11 אמלנדר, שם, א ע"א.

12 Leo Fuks and Rena Fuks-Mansfeld, 'Yiddish Language and Literature in the Dutch Republic', *Studia Rosenthaliana*, 20, 1 (1986), pp. 49–50. עמ' 176–208.

13 אמלנדר (לעיל, הערה 10), צא ע"א ('האב איך עש גפונדן אין דש בוך פון באנישטי'). ראו גם: ואלט, שם, עמ' 177.

זה או אחר. מטרתי כאן לתור את פני הטקסט או הפְּרֶטְקְסֵט¹⁴ דווקא, בניסיון לאתר את דימוי התרגום היהודי בעת החדשה המוקדמת ואת גבולות הלגיטימיות של ההעברה התרבותית בין נוצרים לבין יהודים. בחירה זו, להתמקד ברבדים הגלויים של הטקסט, ניוונה ממחקרים מן העשורים האחרונים, הקוראים לנו לפתח מתודות קריאה חדשות, שיאפשרו לנו לקרוא גם את הטקסט ולא רק דרכו.¹⁵ מחקרים אלה אינם שוללים את אפשרות קיומם של מניעים נסתרים, אך הם מטילים ספק בחשיבותה המכרעת של חשיפת המניעים הללו, וקוראים לנו להסב את תשומת ליבנו לאותם רובדי משמעות שבחרו המחברים לחשוף בפנינו, ולא רק לאלה שבחרו להסתיר, במודע או שלא במודע. גישה זו, המדגישה את חשיבותו של המוצהר על פני המוסווה, נראית לי מתאימה במיוחד לחקר התרגום בכלל והתרגום היהודי בעת החדשה המוקדמת בפרט. בעצם מהותו, התרגום איננו פרי עמלו של אינדיבידואל, אלא תוצר של דיאלוג מורכב בין תרבות המקור לבין תרבות היעד, בין המחבר לבין המתרגם, בין המתרגם לבין העורך או המוציא לאור, ובין יוצרי הספר לבין הקוראים. בבואנו לבחון אפוא את התרגום כחלק ממנגנון רחב יותר של העברה תרבותית, וכביטוי מובהק ליחסים שבין עולם התרבות היהודי לבין זה הנוצרי, עלינו להסב את תשומת ליבנו מן האישי אל האופייני, כלומר, מן המניעים הפרטיים של מתרגם זה או אחר למניעים של מנגנון התרגום בכללותו. במאמר זה אבחן אפוא את הקדמותיהם של המתרגמים כפשוטן, מתוך הנחה שקיימת חשיבות מכרעת לבחינת האופנים שבהם ביקשו המתרגמים להצדיק את פעילותם בפני קוראיהם, ועיון ברבדים גלויים אלה יכול לספק לנו תמונה עשירה ומורכבת ביותר של העבר.

א. רקע: תרגום לשפות יהודיות בעת החדשה המוקדמת

קשה לאמוד במדויק את ממדיה של ספריית התרגום היהודית בראשית העת החדשה. בניגוד למגמות הניכרות בחקר התרגום בימי הביניים ובעידן המודרני, מחקר התרגום

14 על פְּרֶטְקְסֵטִים ראו: Gérard Genette, *Seuils*, Paris 1987. הפְּרֶטְקְסֵט כולל, בין היתר, את השער, ההקדמה, תוכן העניינים והתודות המקיפים את גוף הטקסט. לדיון בפְּרֶטְקְסֵטִים בהקשר של ספרות היידיש ראו: Shlomo Berger, 'An Invitation to Buy and Read: Paratexts of Yiddish Books in Amsterdam, 1650–1800', *Book History*, 7 (2004), pp. 31–61. חשיבותו של הפְּרֶטְקְסֵט בהקשר המיוחד של חקר התרגום ראו: Marie-Alice Belle and Brenda M. Hosington, 'Introduction', *Thresholds of Translation: Paratexts, Print, and Cultural Exchange in Early Modern Britain (1473–1660)*, eds. Alice Belle and Brenda M. Hosington, London 2018, p. 5; Elizabeth Dearnley, *Translators and Their Prologues in Medieval England*, Cambridge 2016; Şehnaz Tahir Gürçağlar, 'What Texts Don't Tell: The Uses of Paratexts in Translation Research', *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies*, 2: *Historical and Ideological Issues*, ed. Theo Hermans, Manchester 2002, pp. 45–60.

15 Stephen Best and Sharon Marcus, 'Surface Reading: An Introduction', *Representations*, 108, 1 (2009), pp. 1–21; Rita Felski, *The Limits of Critique*, Chicago 2015

היהודי בעת החדשה המוקדמת – ובפרט התרגום העברי בתקופה זו – עדיין נמצא בראשית דרכו. כך, לדוגמה, בביבליוגרפיה של חקר התרגום היהודי שראתה אור בשנת 2002 נמצא רק 22 עמודים המוקדשים לתרגומים עבריים מן העת החדשה המוקדמת, לעומת 125 עמודים המוקדשים לתרגום עברי בימי הביניים ו-98 עמודים המוקדשים לתרגום עברי מודרני (משנת 1750 עד שנת 2000).¹⁶ חוסר האיזון המחקרי בא לידי ביטוי מובהק בהקדמה לביבליוגרפיה, פרי עטו של חוקר התרגום החלוצי, גדעון טורי. המבוא סוקר את תולדות התרגום לעברית מן העת העתיקה ועד לעידן המודרני. ואולם, אם העת העתיקה, ימי הביניים והעידן המודרני זוכים לסקירה רחבה ומעמיקה, הרי שהתייחסותו של טורי לעת החדשה המוקדמת מסתכמת בפסקה קצרה בלבד. וכך הוא טוען: 'בניגוד לימי הביניים, התרגום העברי בתקופת-מעבר זו לא נשא כל פרופיל ייחודי. במידה שהוא התקיים בכלל, הוא בוודאי פיגר אחר כל מה שיהודים כתבו בעברית, אשר, למעט יוצאי דופן בודדים, לא עמד בסטנדרטים אירופיים ממילא'.¹⁷

הסיבות לפער מחקרי זה מגוונות. הן קשורות, בין היתר, להתפתחותו המאוחרת-יחסית של חקר העת החדשה המוקדמת בכלל ובהקשר היהודי בפרט, כמו גם לשינוי שחל במפעל התרגום היהודי באירופה החל בסוף ימי הביניים. שינוי זה התאפיין, בין השאר, במעבר ממאמץ ספרותי מרוכז של מחברים בדרום היבשת (איטליה, ספרד ודרום צרפת) לתרגום לעברית חיבורים שונים, בעיקר מן השפה הערבית, לפעילות ספונטנית של מתרגמים מכל רחבי היבשת, אשר תרגמו טקסטים מלטינית ולאחר מכן משפות אירופיות.¹⁸ לצד תמורות אלה, התאפיינה העת החדשה המוקדמת בהתפתחותו של קורפוס עשיר של תרגומים לידיש, ואף שזכו לתשומת לב מחקרית רבה יחסית, תרגומים אלה

16 Robert Singerman (ed.), *Jewish Translation History: A Bibliography of Bibliographies and Studies*, Amsterdam 2002. דוגמאות נוספות ניתן למצוא באסופות שונות שהוקדשו לנושא ההיסטוריה של התרגום היהודי בשנים האחרונות, שגם מהן נפקד כמעט כליל מקומו של התרגום העברי בעת החדשה המוקדמת. ראו למשל: Magdalena Waligórska and Tara Kohn (eds.), *Jewish Translation, Translating Jewishness*, Berlin 2018; Markus Krahn and Mirjam Thulin (eds.), *Transformative Translations in Jewish History and Culture* (special issue of *PaRDeS*, 25), Potsdam 2019.

17 Gideon Toury, 'Translation and Reflection on Translation: A Skeletal History for the Uninitiated', *Jewish Translation History, ibid.*, p. xix and Shaul Levin, 'Traditions of Translation in Hebrew Culture', *The World Atlas of Translation*, eds. Yves Gambier and Ubaldo Stecconi, Amsterdam 2019, p. 199: 'Unlike the Middle Ages, Hebrew translation during this interim period seems to have lacked any distinct profile. To the extent that it was performed at all, it certainly lagged behind anything Jews did in Hebrew, which, with very few exceptions, was no longer up to European standards anyway'.

18 על אופיו המאורגן-יחסית של מפעל התרגום לעברית בימי הביניים ראו: רם בן שלום, יהודי פרובנס: רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז, עמ' 445–482.

נבחנו עד כה בנפרד מתרגומים לשפות יהודיות אחרות ובראשן העברית.¹⁹ תרומה נוספת לדומיננטיות של ימי הביניים בתחום המחקר של התרגום היהודי תרם משה (מוריץ) שטיינשניידר, בביבליוגרפיה המונומנטלית שלו על אודות התרגומים העבריים בימי הביניים, שבה הניח את התשתית לחקר ההיסטוריה של התרגום היהודי בדורות הבאים.²⁰ דלותו היחסית של חקר התרגום היהודי בראשית העת החדשה איננה נובעת רק ממגמות היסטוריוגרפיות. יש לתלות את האשם במידה מסוימת גם בנורמות שאפיינו את התרגום היהודי בתקופה זו. תרגומים רבים שנכתבו בין ראשית המאה השש עשרה לסוף המאה השמונה עשרה לא הוצגו ככאלה, ולא אחת עשו המתרגמים מאמצים להצניע – או אף להעלים – את המקורות הזרים שמהם ינקו.²¹ כפי שמעיד תרגומו של אמלנדר שנזכר לעיל, גם מתרגמים אשר הצהירו על השימוש שעשו בחיבורים קודמים נטו לעיתים קרובות לשמור על עמימות רבה ביחס למקורותיהם הזרים, בניגוד ליחסם למקורות 'מבית'. בהקדמות לתרגומים רבים נמצא רק התייחסות כללית להסתמכות על 'ספרי האומות' או על חיבורים בשפות זרות ('אויס דעם גלחות',²² 'מלשון לעז' וכדומה), ללא ציון פרטים נוספים.

אשר לשפות התרגומים ולסוגותיהם, מחקרים קודמים עמדו על התפקיד המרכזי ששיחק התרגום ממקורות זרים, ובפרט מגרמנית, מהולנדית ומאיטלקית בתחום הסיפורת ביידיש; תרגומים אלה, ובמיוחד תרגומיהם של ספרוני כיס (Chapbooks) גרמניים כגון *Die sieben weisen Meister* ו-*Schildbürger*, נהנו מפופולריות רבה

19 ראו למשל: אלעזר שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה: מקץ המאה הט"ז עד קץ שנות המאה הי"ח, ריגא תרע"ג, בפרט עמ' 123–140, 164–171, 208–211; Arnold Paucker, *The Yiddish Versions of the German Volksbuch*, MA Thesis, University of Nottingham, 1959; Erika Timm, 'Die jiddische Literatur und die italienische Renaissance', *Alte Welten neue Welten: Akten des IX. Kongresses der Internationalen Vereinigung für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft*, 1, ed. Michael S. Batts, Tübingen 1996, pp. 60–75 פרייקס (לעיל, הערה 8).

20 Moritz Steinschneider, *Die Hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893. יש לציין גם את תרומתו הגדולה של שטיינשניידר לחקר התרגומים ליידיש ישנה. ראו: Diana Matut, 'Steinschneider and Yiddish', *Studies on Steinschneider*, eds. Reimund Leicht and Gad Freudenthal, Leiden 2012, pp. 383–409

21 ראו: Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam–Philadelphia 1995, pp. 131–132; Zohar Shavit, 'From Friedländer's Lesebuch to the Jewish Campe: The Beginning of Jewish Children's Literature in Hebrew', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 33, 1 (1988), pp. 385–415; Iris Idelson-Shein, 'Their Eyes Shall Behold Strange Things: Abraham Ben Elijah of Vilna Encounters the Spirit of Mr. Buffon', *AJS Review*, 36 (2012), pp. 295–322; eadem, 'Rabbis of the (Scientific) Revolution: Revealing the Hidden Corpus of Early Modern Translations Produced by Religious Jews', *American Historical Review*, 126 (2021), pp. 54–81

22 הביטוי נשען על המילה העברית 'גלח' ורומז לקרחתיהם של הנזירים.

וראו אור במגוון גרסאות ומהדורות.²³ לחיבורים אלה יש להוסיף גם תרגומים של מדע, שירה, עיתונות, היסטוריה, דרמה ואף ספרות קודש.²⁴ קשה יותר לאמוד את ממדיה של ספריית התרגום לעברית; מחקרים שערכו חוקרי תרגום והיסטוריונים של המרחב היהודי דובר-הגרמנית, כגון גדעון טורי, זהר שביט וטל קוגמן, חשפו את חשיבותו של התרגום בכלל, ותרגום ספרות הילדים בפרט, ביצירתה של ספריית ההשכלה בעשורים האחרונים של המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה.²⁵ היסטוריונים העוסקים במרחב דובר-האיטלקית, כגון דוד רודרמן וראובן בונפיל, חשפו אף הם מגוון תרגומים עבריים פרי עטם של מחברים יהודים באיטליה, ובפרט תרגומים של חיבורים בתחום הפילוסופיה, הרפואה והמדע.²⁶ מחקרים מן השנים האחרונות מרמזים כי גם מחברים אשר לא נמנו עם האליטות 'החילונית' אשר החלו להתגבש בתקופה זו, ובהם מחברים בעלי רקע תורני, פרסמו תרגומים.²⁷ בשנים האחרונות גוברת ההתעניינות בתרגומיהם של טקסטים אירופיים ללאדינו ולאיטלקית-יהודית, ונראה כי הפופולריות של התרגום לא פסחה גם על מחברים בשפות

- 23 ראו: פאוקר (לעיל, הערה 19), עמ' 251–306; Arnold Paucker, 'Das Volksbuch von den Sieben Weisen Meistern in der jiddischen Literatur', *Zeitschrift für Volkskunde*, 57 (1961), pp. 181–186; Ruth Von Bernuth, *How the Wise Men Got to Chelm: The Life and Times of a Yiddish Folk Tradition*, New York 2016
- 24 על תרגומים של חיבורים מסוגות אלה ואחרות, ראו: שולמאן (לעיל, הערה 19); הנא שמרוק וישראל ברטל, 'תלאות משה – ספר הגיאוגרפיה הראשון ביידיש', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 121–137; Felix Rosenberg, 'Ueber eine Sammlung deutscher Volk- und Gesellschaftslieder; 137 in hebräischen Lettern', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* (1888), no. 3, pp. 232–296; Marion Aptroot, *Bible Translation as Cultural Reform: The Amsterdam Yiddish Bibles (1678–1679)*, Ph.D dissertation, University of Oxford, 1989, esp. 112–115, 120–178
- 25 ראו למשל: גדעון טורי, 'ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד', דפים למחקר בספרות, 11 (תשנ"ח), עמ' 105–127; טל קוגמן, המשכילים במדעים: חינוך יהודי למדעים במרחב דובר הגרמנית בעת החדשה, ירושלים תשע"ד; Zohar Shavit, 'Literary Interference between German and Jewish-Hebrew Children's Literature during the Enlightenment: The Case of Campe', *Poetics Today*, 13, 1 (1992), pp. 41–61
- 26 David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cincinnati, OH 1981; Giacomo Corazzol, 'On the Sources of Elijah Capsali's Chronicle of the "Kings" of Venice', *Mediterranean Historical Review*, 27, 2 (2012), pp. 151–160
- על תרגומים מוקדמים מלטינית לעברית באיטליה ראו המאמרים המופיעים בקובץ: Alexander Fidora et al. (eds.), *Latin into Hebrew: Texts and Studies*, 1–2, Boston–Leiden 2013
- תרגומים רבים נוספים מאיטלקית זיהה באחרונה אהוביה גורן, במאמר שבכנה.
- 27 ראו: Rehav Rubin, 'Chug ha-'areš by Rabbi Solomon of Chelm: An Early Geographical Treatise and Its Sources', *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism*, 8 (2008), pp. 131–147
- עמ' 295–322.

אלה.²⁸ מחקר שיתופי הנערך בימים אלה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב מבקש למפות את קורפוס התרגום לשפות יהודיות בעת החדשה המוקדמת. מן הממצאים הראשונים של המחקר מצטיירת ספריית תרגומים ענפה, שלהיווצרותה תרמו מחברים יהודים מכל קצות הקשת הספרותית היהודית בת הזמן.²⁹

ב. המניעים לתרגום: תובנות מספרות המחקר

שאלת הסיבות שהביאו לתרגום לשפות יהודיות בעידן הטרנס-מודרני משכה את תשומת ליבם של חוקרים קודמים, והם התמקדו בדרך כלל ביצירות מסוימות, במתרגמים בודדים או בקורפוסים קטנים של תרגום.³⁰ כאן אבחן את ההסברים המרכזיים שניתנו להיווצרותם של שניים מן הקורפוסים המרכזיים של התרגום היהודי בתקופה הנדונה – תרגומי הסיפורת הזרה ליידיש ותרגומי הספרות הגרמנית לעברית בסוף המאה השמונה עשרה. במחקרה על אודות 'הסיפורת ביידיש מראשיתה עד "שבחי הבעש"ט"' מזהה שרה צפתמן 'הבדל מהותי וניכר בין מטרותיה המוסריות הנעלות של הסיפורת ביידיש השואבת את חומריה ממקורות שמבית, לבין מטרותיה ה"בידוריות" הטהורות של הסיפורת בלשון

28 ראו: Laura Minervini, 'Una versione giudeospagnola dell'*Orlando Furioso*', *Los judaizantes en Europa y la literatura castellana del Siglo de oro*, ed. Fernando Díaz Esteban, Madrid 1994, pp. 295–298; Sandra Debenedetti Stow, 'A Judeo-Italian Version of Selected Passages from Cecco D'Ascoli's *Acerba*', *Communication in the Jewish Diaspora: The Pre-Modern World*, ed. Sophia Menashe, Leiden 1996, pp. 283–311; Matthias B. Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Bloomington, IN 2005; Alessandro Guetta, 'Antonio Brucioli and the Jewish Italian Versions of the Bible', *Jewish Books and Their Readers: Aspects of the Intellectual Life of Christians and Jews in Early Modern Europe*, eds. Scott Mandelbrote and Joanna Weinberg, Leiden 2016, pp. 45–73. תרגומים נוספים זוהו באחרונה בידי תמיר קרקסון, במחקרו שבהכנה: 'Translating Privilege: Judeo-Spanish Legal Translation in the Eighteenth Century – a Global Perspective'

29 אנו עמלים בימים אלה על מאגר מקוון, אשר יציע ביבליוגרפיה מקפת של תרגומים לשפות יהודיות, שהופיעו בין השנים 1450–1830. המאגר צפוי להיות זמין לצפייה בתחילת שנת 2023. ראו, בבוא העת: Iris Idelson-Shein, Ahuvia Goren, Magdaléna Jánošíková, Tamir Karkason and Yakov Z. Mayer (eds.), *Jewish Translation in Early Modern Europe: A Bibliographic Database*, www.jewtact.com

30 למשל: David A. Wacks, 'Translation in Diaspora: Sephardic Spanish–Hebrew Translations in the Sixteenth Century', *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*, eds. César Domínguez, Anxo Abuín González and Ellen Sapega, Amsterdam 2016, 2, pp. 351–363; Jean-Pierre Rothschild, 'Motivations et méthodes des traductions en hébreu du milieu du XIIe à la fin du XVe siècle', *Traduction et traducteurs au moyen âge*, ed. Geneviève Contamine, Paris 1989, pp. 288–292

זו היונקת את חומריה ממקורות זרים.³¹ בדבריה מסתמכת צפתמן על התפקידים השונים שמילאו התרגומים מעברית ליידיש מזה, ומגרמנית או משפות אירופיות מזה. בדומה לתרגומים אחרים בין שפות יהודיות (למשל מערבית-יהודית לעברית או מעברית ללאדינו), גם ספרות יידיש המבוססת על מקורות מבית שאפה להביא לקוראיה ידע יהודי מובהק. לעומת זאת, לספרות המתורגמת ממקורות זרים נודעו תכליות אחרות, ובתרגומי ספרות יפה ושירה היא נועדה בעיקר לשמש ספרות פנאי.

ואולם עיון בפּרָטקסטִים של התרגומים השונים, הן מעברית הן משפות אירופיות, מעלה תמונה מעט מורכבת יותר. אמנם, בפּרָטקסטִים של תרגומי חיבורים מלשונות אירופיות נמצא לעיתים קרובות הבטחות על אופיו המבדר (קורץ ווייליג) או המשעשע (לושטיג) של הטקסט.³² ואולם, הצהרות דומות מופיעות גם בפּרָטקסטִים של ספרות יידיש אשר נתפסה כ'יהודית' במובהק, כגון במבוא לתרגום של 'מעשה בית דוד בימי פרס' (1599), בשער התרגום של 'ספר בן סירא' (1586), ב'מלכים בוך' (1582) או ב'שמואל בוך' (1544).³³ יתרה מזאת, הקדמות רבות של תרגומים מספרות אירופית ליידיש מציעות גם הסברים אחרים, מורכבים יותר, לפעולת התרגום.

דוגמה מעניינת נמצא למשל בתרגום ליידיש של סיפורי 'אלף לילה ולילה', שהופיע בסביבות שנת 1718. התרגום הופיע תחת הכותר העברי 'מראות הצבאות' ולא הוצג כתרגום כלל. לטענתו של המתרגם האנונימי, שם הספר נועד לשקף את תוכנו של החיבור: 'קראתי לספר מראה של העולם (שפיגל פר דער וועלט) או מראות הצבאות כיוון שהוא... משקף את העולם כולו, על מעלותיו וחסרונותיו'.³⁴ הוא המשיך והפליג, בשתי הקדמות ארוכות, בדברי שבח על אודות ערכו המוסרי, התרבותי, החינוכי ואף הדתי של הספר. בין השאר טען המתרגם, כי החיבור חושף את הקורא למגוון ידיעות מרחבי העולם, מסייע להורים לחנך את ילדיהם ומציע משלים בעלי ערך מוסרי ודתי מובהק. המתרגם לא היסס אמנם לציין גם את שיקוליו המסחריים בכתיבת החיבור, ולשבח את ההיבט המבדר שלו, אך הוא ייחס ערך חברתי חיובי גם לממד זה, וטען

31 צפתמן (לעיל, הערה 9), א, עמ' 103. וראו גם שם, עמ' 86–103.

32 ראו למשל: אנונימוס, אראבישי ער צעהלונג/ טויזינט אונד איין נאכט, פרנקפורט אודר 1794; יעקב מארשן, 'איין שיין מעשה', איין בשרייבונג פון די רעבלירייא צו אמשטרדם, אמסטרדם 1707; אנונימוס, שילד בורגר, אמסטרדם 1700; בנימין בן יוסף מרקיש, 'וואונדרפארליך אונד זעלצמי היסטאריין טיל איילין שפיגל' (1600~), MS Munich, Cod. Hebr. 100, 134 ע"א. לדוגמאות נוספות ראו: צפתמן, שם, א, עמ' 87–89.

33 ספר בן סירא, קראקוב שמ"ז; מעשה בית דוד בימי פרס, באול 1599, עמ' 1 (ללא מספור עמודים במקור). למהדורה דיגיטלית ראו: <https://doi.org/10.3931/e-rara-9016>; אנונימוס, מלכים בוך, קראקוב 1582; אנונימוס, שמואל בוך, אאוגסבורג 1544.

34 אנונימוס, מראות הצבאות, ווענזבעק 1718, א ע"ב. על התרגום ראו: חיים ליברמן, 'תרגום יידי בלתי ידוע של אלף לילה ולילה', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 156–162; צפתמן (לעיל, הערה 9), א, עמ' 90–92.

כי הבידור מסייע להפיג את השעמום, המביא לידי 'גזילות', גניבות, מסירות, וחילול השם'.³⁵

כאילו צפה את הספק שיעוררו דבריו, הוסיף המתרגם והסביר, כי אמנם יהיו טענות שהספר אינו אלא אוסף של 'מעשיות ומשלים' אך על ערכן המוסרי המובהק של מעשיות מסוג זה אנו כבר למדים מחכמינו 'אשר הביאו מגוון מעשים ומשלים כדי ללמד את בני האדם מוסר (דען מענשין אין [מוסר] צו ברענגן)'.³⁶ צפתמן איננה משתכנעת מדבריים אלה. לטענתה:

לעתים לא נחה דעתו של המעתיק היהודי מסיפורת שכולה 'חולין' ואין בה אלא בילוי זמן בלבד, והוא עושה מאמצים שונים כדי 'להגביה' את ספר ההרפתקאות והנאפופים שתרגם, בעיקר על ידי מוסרי השכל מופלגים שהוא מוסיף להם... ברור כי תוספות אלו הינן מאולצות ביותר, והקשר בינן לבין עלילת הסיפור הינו בדרך כלל מלאכותי למדי.³⁷

נשאלת השאלה: מדוע עלינו להאמין להצדקות המוסריות המופיעות בהקדמותיהם של מחברי ספרות מקור או מתרגמי הספרות העברית ליידיש מצד אחד, ולהטיל ספק במניעיהם המוצהרים של מתרגמי הספרות האירופית מצד אחר? האם באמת ניתן להתעלם כליל מן העובדה שמתרגמים רבים של טקסטים זרים התקינו לתרגומיהם הקדמות מוסריות, קצתן ארוכות ומפורטות? הבחירה להתעלם מן ההסברים שמציעים המתרגמים עצמם לפועלם מביאה לידי קריאה סלקטיבית, המניחה מאליה את קדימותם של שיקולים כלכליים על פני מניעים אפשריים אחרים. גישה זו נסמכת על קיומו של מעין סובייקט א־היסטורי, שיש לנו גישה מיוחדת למטרותיו הנסתרות, אשר אינה עוברת דרך הטקסט עצמו. עוד מניחה גישה זו שמניעים נסתרים אלה מעניינים יותר מן המניעים המוצהרים, המופיעים בטקסט.

והנה, מחקרים מן השנים האחרונות, פרי עטם של חוקרות וחוקרים כגון ג'רמי דאובר (Dauber), רבקה פוס (Voß), ג'רולד פרייקס (Frakes) ואחרים מלמדים כי לעיתים קרובות גם לחיבורים ביידיש, אשר נראה במבט ראשון כאילו נועדו לצורכי בידור ושעשוע בלבד, יש לעיתים מסרים פוליטיים, דידקטיים, מוסריים ודתיים מורכבים.³⁸ יתרה מזאת, להכרה כי לספרות זרה יכול להיות ערך דידקטי או מוסרי היו שותפים

35 מראות הצבאות, שם, ד ע"ב. להסבר זה ולדוגמאות נוספות לשימוש בו, ראו: צפתמן, שם, א, עמ' 91-90.

36 מראות הצבאות, שם, ה ע"ב.

37 צפתמן (לעיל, הערה 9), א, עמ' 89, 93.

38 ראו למשל: Jeremy Dauber, *In the Demon's Bedroom: Yiddish Literature and the Early Modern*, New Haven, CT 2010; Rebekka Voß, 'Entangled Stories: The Red Jews in Pre-Modern Yiddish and German Apocalyptic Lore', *AJS Review*, 36, 1 (2012), pp. 1-41; Iris Idelson-Shein, 'Meditations on a Monkey-Face: Monsters, Transgressed Boundaries, and Contested Hierarchies in a Yiddish Eulenspiegel', *Jewish Quarterly Review*, 108 (2018), pp. 28-59.

גם אותם מתרגמים של ספרות עברית שצפתמן מייחסת להם מטרות 'מוסריות ונעלות'. דוגמה מובהקת לכך נמצא ב'מעשה בוך', אשר חרף הביקורת החריפה שלו על התרגומים ליידיש, משלב גם מעשיות שמקורן זר לצד מעשיות השאובות ממקורות עבריים. למשל, אחד הסיפורים הארוכים בקובץ, הסיפור על אודות הרב שהפך לזאב, מבוסס על מעשייה בין-לאומית שהופיעה בגרסאות שונות בספרות הנוצרית בימי הביניים.³⁹ דוגמה נוספת מספק לנו ה'קוא בוך' משנת 1595 (ועיבודו מחדש: 'ספר המשלים' משנת 1697), אשר שילב לצד הסיפורים המתורגמים מן החיבורים העבריים 'משלי שועלים' ו'משל הקדמוני', גם משלים מתוך ספרו של המחבר הגרמני אולריך בונר (Bonner), 'אבן היקר' (Edelstein).⁴⁰ בדומה לאמלנדר, ולמתרגמים יהודים רבים אחרים בני הזמן, גם מתרגם זה בחר שלא להצהיר על מקורם הזר של כמה מן המשלים, אלא רק על מקורותיו 'היהודיים'.⁴¹ אפילו תרגומי התנ"ך ליידיש של יקותיאל בן יצחק בליץ ויוסף ויצנהוויין, שהופיעו באמסטרדם במחצית השנייה של המאה השבע עשרה, הסתמכו, כפי שהראתה מריון אפטרוט (Aptroot), במידה זו או אחרת על תרגומים קודמים של התנ"ך לגרמנית ולהולנדית.⁴² גם מתרגמים אלה בחרו שלא להצהיר על השימוש שעשו בחיבורים נוצריים. מעברו האחר של המתרגם, גם חיבורים ואוספים ביידיש, כגון כ"י מינכן או אוסף וואליך (שניהם מראשית המאה השבע עשרה לערך), המבוססים בעיקר על חיבורים בלשונות אירופיות, שילבו לעיתים גם יצירות מקוריות ביידיש או תרגומים של חיבורים עבריים.⁴³ הסבר אחר למרכזיותו של התרגום בפועלם של מחברים יהודים, הפעם מתרגמים לעברית, הציעו חוקרות וחוקרים של המרחב דובר הגרמנית, כגון גדעון טורי, זהר שביט וטל קוגמן. הם מתמקדים בעיקר בתרגומים פרי עטם של מחברים מחוגי ההשכלה

- 39 ראו: J.J. [Maitlis], 'Some Extant Folktales in Yiddish Mss', *Fabula*, 12 (1971), pp. 212–217. לקריאה משווה בין שני הסיפורים ראו: Astrid Lembke, 'Das unwillige Untier', *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 68 (2018), pp. 1–26. צפתמן עצמה מזכירה כי יעקב בן אברהם ממעזריטש, אשר מצד אחד תקף את התרגומים מגרמנית ליידיש בהקדמתו ל'מעשה בוך', היה, מצד שני, המביא לדפוס של תרגום ליידיש של החיבור הגרמני האהוב 'דיא זיבן ווייזן מיינשטר'. ראו: צפתמן (לעיל, הערה 9), א, עמ' 98–99.
- 40 ראו: Erika Timm, 'Zur jiddischen Fabelliteratur des 16. Jahrhunderts', *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies, C: Talmud and Midrash, Philosophy and Mysticism, Hebrew and Yiddish Literature*, Jerusalem 1981, pp. 159–164; Eli Katz, *Book of Fables: The Yiddish Fable Collection of Reb Moshe Wallich*, Detroit 1994, pp. 16–17.
- 41 יצוין כי 'משלי שועלים' ו'משל הקדמוני' משלבים אף הם משלים וסיפורים אשר נכתבו בהשראתם של חיבורים לא-יהודיים.
- 42 אפטרוט (לעיל, הערה 24), במיוחד עמ' 112–115, 120–178.
- 43 אנונימוס, 'מן המצר: איך טוא אן רופין גאט', בתוך: Diana Matut, *Dichtung und Musik im frühneuzeitlichen Aschkenas*, Leiden 2011, 1, pp. 135–139. וזמרה (1585), MS Munich, Cod. Hebr. 100, ע"א–73 ע"ב. לטריקה מקוונת: tinyurl.com/4shc8e9p. ראו גם דיונה של צפתמן ב'מעשה פראג' המשלב, ככל הנראה, סיפורים מבית ומחוץ: צפתמן (לעיל, הערה 9), א, עמ' 232–248.

היהודית המוקדמת וטוענים כי המניע המרכזי לתרגום אצל מחברים אלה היה אידאולוגי. לדוגמה, טורי רואה בייבוא של טקסטים זרים אל תוך התרבות העברית במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה 'אסטרטגיה מובהקת; דרך פעולה הננקטת תוך כדי הליכי תכנון תרבותי והמכוונת להשגת שורה של יעדים'.⁴⁴ בין היעדים הללו הוא מונה את העשרתו של ארון הספרים העברי בחיבורים מתרבות שנתפסה כיוקרתית, הכנת התשתית לספרות עברית חדשה שתעוצב לפי המודל הגרמני, ותחייתה של השפה העברית. תפיסה דומה נמצא אצל שביט, הרואה בתרגומים העבריים של ספרי ילדים גרמניים שהופיעו בתקופת ההשכלה 'מכשיר אידאולוגי'.⁴⁵

נקל להיווכח כי דימויי התרגום של טורי ושביט עומדים בניגוד ישיר לזה של צפתמן; אם צפתמן רואה בתרגום ממקורות זרים פעולה אינסטרומנטלית, המונעת בעיקר ממניעים בידוריים-מסחריים, הרי שטורי ושביט רואים בתרגום פעולה אידאולוגית בבסיסה, אשר אין לה דבר עם שאלת הביקוש או עם כל מציאות חומרית אחרת.⁴⁶ ואכן, כפי שהדגימו שביט וקוגמן, תרגומים עבריים של ספרי ילדים, שהופיעו במרחב דובר-הגרמנית בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה, העדיפו בדרך כלל מודל אינפורמטיבי-יבש, ונטו להשמיט מתרגומיהם קטעי הומור, סיפורי מסגרת, דיאלוגים, איורים ודוגמאות שעשויים היו להפוך את התרגום למבדר ומושך יותר, בוודאי עבור קהל קוראים צעיר.⁴⁷ טורי ושביט גם מאפיינים את קורפוס התרגומים המשכילי כתופעה היסטורית תקדימית, מודרנית במובהק; 'איש ממבשרי ההשכלה' – כותב טורי – 'לא ידע אל נכון כיצד מייצרים טקסטים לפי דגמים אירופים, שאותם ראשונים לא צמחו עליהם ולא ניכסו אותם, ועל אחת כמה וכמה לא התנסו בהם התנסות פעילה'.⁴⁸

תפיסה זו של מפעל התרגום המשכילי כאמצעי ל'מודרניזציה' יהודית, וכבעל תפקיד

44 טורי (לעיל, הערה 25), עמ' 107; הדגשה במקור.

45 זהר שביט, 'התפקיד שמילאו הטקסטים לילדים יהודים במגע בין התרבות העברית-היהודית והגרמנית בתקופת ההשכלה', דפים למחקר בספרות, 11 (1997–1998), עמ' 92.

46 בהתייחסו להקדמות של מתרגמים עברים בימי הביניים, טוען טורי כי יש לראות בהסברים שהציעו המתרגמים עצמם לפעולת התרגום תבנית אפולוגטית ותו לא. ראו: טורי (לעיל, הערה 17), עמ' xvii.

47 זהר שביט, 'הריהוט של חדר ההשכלה היהודית בברלין – ניתוח המקראה המודרנית הראשונה לילדים יהודים', כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, בעריכת ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי ועזרא מנדלסון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 194–207; קוגמן (לעיל, הערה 25), עמ' 72–74.

48 טורי (לעיל, הערה 25), עמ' 108. ראו גם: שביט (לעיל, הערה 45), עמ' 100; טל קוגמן, 'מניעים בין-תרבותיים בטקסטים של ההשכלה על מדעי הטבע', ההשכלה לגוניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, בעריכת שמואל פיינר וישראל ברטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 28. מחקרים אלה שואבים השראה ממודל התרגום של איתמר אבן זהר, כפי שהוא מופיע במאמרו רב ההשפעה: Itamar Even Zohar, 'The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem', *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*, eds. James S. Holmes et al., Leuven 1978, pp. 117–127.

מחדש מובהק, נשענת על הבנה שהמאה השמונה עשרה היא נקודת הפתיחה של עידן חדש בהיסטוריה של אירופה בכלל, ושל יהודי אירופה בפרט.⁴⁹ ואולם טקסטים בעברית וביידיש המיוצרים לפי דגמים אירופיים הופיעו למכביר כבר בימי הביניים, ובמהלך העת החדשה המוקדמת תפסו מקום נרחב יותר ויותר על מדפיו של ארון הספרים היהודי. בחינתו של קורפוס התרגום המשכילי על רקע ספרייה רחבה זו מעמידה במבחן את הדימוי ה'מודרניסטי' שדבק בו, ומאפשרת לנו לעמוד ביתר זהירות על נקודות של המשכיות ושינוי במסורת התרגום היהודי מימי הביניים ועד לסוף המאה השמונה עשרה. יתרה מזאת, בעשורים האחרונים החל מחקר התרגום לקרוא תיגר על התפיסה המסורתית, הסבורה שתרגום מבטא פתיחות תרבותית או התקרבות בין תרבויות. חוקרות כגון טג'אסוויני ניראנג'נה (Niranjana), מריה טימוצקו (Tymoczko) ונעמי זיידמן (Seidman) מפנות את תשומת ליבנו להיבטים הפוליטיים במובהק של תרגום בכלל, ושל תרגום בין תרבויות הגמוניות לתרבויות מוכפפות בפרט. חוקרות אלה קוראות לנו לשים לב להיבטים של כפייה והשתעבדות, פתיחות והסתגרות, קבלה ודחייה בין תרבות המקור לתרבות היעד, ולמשא ומתן התרבותי והפוליטי המתוח המתרחש לעיתים קרובות בגוף התרגום.⁵⁰

מאמר זה דוחה אפוא את החלוקה הקשיחה בין תרגומים שנעשו ממניעים אידאולוגיים לבין תרגומים שנעשו ממניעים מסחריים, בין תרגומים ליידיש לבין תרגומים לעברית, ובין תרגום מחדש לבין תרגום משמר. בעמודים הבאים אני מבקשת לבחון את התרגומים ליידיש ולעברית, אשר הופיעו במהלך העת החדשה המוקדמת, כחלק מתופעה היסטורית רחבה של העברה תרבותית ושל צריכה זהירה ומבוקרת של טקסטים נוצריים בידי מחברים וקוראים יהודים.

ואכן, עיון בפּרָטקסטים של תרגומים לעברית וליידיש בעת החדשה המוקדמת חושף כי לעיתים קרובות נטו המתרגמים להציג את תרגומיהם לא כטקסטים המקרבים בין התרבות היהודית לזו הנוצרית, או כאמצעים לשינוי תרבות היעד ולקידום דיאלוג בין-תרבותי, אלא דווקא כטקסטים שנועדו למלא תפקיד משמר, ואף כאמצעי לביצורה של היהדות בפני השפעות זרות. הסברים אלה הופיעו הן בתרגומים לעברית הן בתרגומים ליידיש; הן בתרגומים פרי עטם של מחברים בעלי רקע תורני מובהק הן בתרגומיהם של משכילים מוקדמים. הם חצו גבולות של סוגה, לשון, מרחב ועדות והופיעו לכל אורכו ורוחבו של מפעל התרגום היהודי, מראשית המאה השש עשרה ועד לסוף המאה השמונה

49 אחד ממזדדיה המובהקים של תפיסה זו של המאה השמונה עשרה בשנים האחרונות הוא שמואל פיינר. ראו: שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה 1700–1750, ירושלים תשע"ז.

50 ראו: Tejaswini Niranjana, *Siting Translation: History, Post-Structuralism, and the Colonial Context*, Berkeley 1992; Maria Tymoczko, *Translation in a Postcolonial Context: Early Irish Literature in English Translation*, New York 1999; Naomi Seidman, *Faithful Renderings: Jewish-Christian Difference and the Politics of Translation*, Chicago 2006

עשרה. 'הצדקות משמרות' אלה משקפות תפיסה ייחודית של תרגום יהודי בעת החדשה המוקדמת, בניגוד להצדקות המקובלות – הדידקטיות, הספרותיות, המסחריות – אשר הופיעו הן בתרגומים לשפות יהודיות הן בתרגומים לשפות אירופיות. דימוי מיוחד זה עולה בקנה אחד עם מעמדם של המתרגמים היהודים כחלק מקהילת מיעוט באירופה, אשר ביקשה לשמר את ייחודיותה בעודה כרוכה בעבודות תרבותיים, חברתיים וכלכליים עם חברת הרוב הנוצרית.

בעמודים הבאים אבחן את שלוש ההצדקות המשמרות המרכזיות, אשר הופיעו בפְּרָטקסטים של תרגומים לעברית וליידיש מראשית המאה השש עשרה ועד לסוף המאה השמונה עשרה, והן: (א) בכוחו של התרגום לחזק את האמונה היהודית ולבצרה; (ב) באמצעות פעולת התרגום ניתן להשיב ידע יהודי אל ארון הספרים היהודי; (ג) התרגום יכול לשמש אמצעי לשמירה על גבולותיה התרבותיים והספרותיים של הקהילה היהודית.

1. חיזוק האמונה היהודית וביצורה

הסבר נפוץ שהופיע בהקדמות לתרגומים יהודיים בעת החדשה המוקדמת ייחס לטקסט המקור ערך דתי, חרף – ובמקרים מסוימים דווקא בזכות – מקורו הנוצרי. לעיתים קרובות נשא הסבר זה היבט פולמי, כמו במסורת שנהגה בימי הביניים.⁵¹ דוגמה מעניינת הוא חיבור גאוגרפי ביידיש, 'ספר תלאות משה' (1711), למשה בן אברהם הגר. כפי שהדיגמו חנא שמרוק וישראל ברטל, חלקו הארי של 'תלאות משה' הוא תרגום של שני מקורות מרכזיים: 'אגרת אורחות עולם' של אברהם פריצול, והחיבור *Tabularum geographicum contractarum* של המחבר ההולנדי פטרוס ברטיוס (Bertius).⁵² בהתאם לנורמה המקובלת בזמנו, סיפק משה בן אברהם לקוראיו פרטים על אודות המקור העברי שלו, אך שמר על עמימות בכל הנוגע למקור הנוצרי. וכך נכתב בשער הספר: 'ספר תלאות משה תיאור העולם כולו ושל עשרת השבטים... מוכח מתוך ספרים יהודיים (יודישי ספרים) וגם מתוך ספרי האומות שבעצמם מודים בכך. גם מה שכתב אברהם פריצול בספרו אגרת ארחות

51 על תרגומים פולמיים בימי הביניים ראו: Daniel J. Lasker, 'Latin into Hebrew and the Medieval Jewish-Christian Debate', *Latin into Hebrew* (above, n. 26), 1, pp. 333–347. התפיסה הפולמית של התרגום אפיינה גם מתרגמים נוצרים של חיבורים מעברית ומיידיש. ראו: Aya Elyada, *A Goy Who Speaks Yiddish: Christians and the Jewish Language in Early Modern Germany*, Stanford 2012; eadem, 'Zwischen Austausch und Polemik: Christliche Übersetzungen jiddischer Literatur im Deutschland der Frühneuzeit', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 69 (2017), pp. 47–73; Yaacov Deutsch, *Judaism in Christian Eyes: Ethnographic Descriptions of Jews and Judaism in Early Modern Europe*, Oxford 2012, pp. 114–115.

52 שמרוק וברטל (לעיל, הערה 24), עמ' 121–137.

עולם'.⁵³ ההתייחסות השונה אל המקור היהודי מזה ואל החיבור הנוצרי מזה מעידה על עמדתו של המתרגם. לדידו של משה בן אברהם, הטקסט הנוצרי ראוי לתרגום לא מתוקף יוקרתו או ערכו המדעי אלא משום שהוא מודה באמיתותו של מיתוס השבטים האבודים. אם כן, מטרתו של התרגום איננה לקרב בין התרבות היהודית לבין זו הנוצרית אלא לחזק את האמונה היהודית באמצעות פנייה אל נוצרים, המכירים אף הם באמיתותו של מיתוס יהודי בעל ממדים משיחיים מובהקים.

טיעון פולמי מורכב יותר, אף הוא בעל ממד משיחי, נמצא בספר 'עין משפט', שראה אור בסביבות שנת 1561 בקושטא או בפירארה.⁵⁴ שלא כדרכו של משה בן אברהם ומתרגמים יהודים רבים אחרים, בחר המתרגם, משה בוטאריל, להצהיר על מקורו הזר של החיבור במקום בולט כבר בשער הספר: 'עין משפט יצא מפי חכם גוי... העתיק מלשון לאטין אל לשון הקדש החכם הרופא... משה בוטאריל'.

פרטים נוספים על אודות המקור נמצא בהקדמת המתרגם, שבה מסביר בוטאריל כי מדובר ביצירה פרי עטו של 'גוי אחד האיש שמו מיכאל גוי מסיח לפי תומו והשלמתו בחכמה ההיא (=חוכמת התכונה)'.⁵⁵ אותו גוי 'שמו מיכאל' אינו אלא חוזה העתידות מישל דה נוטרה דם, המוכר יותר בשמו הלטיני נוסטרדמוס (Nostradamus).⁵⁶ בניגוד למשתמע ממחקרים קודמים,⁵⁷ 'עין משפט' איננו תרגום של ספר הנבואות המפורסם של נוסטרדמוס משנת 1555 (*Les Prophéties*), אלא של כתב יד נשכה, שנכתב בשנת 1561 ומוקדש לשנה העתידה לבוא. אלמנך אחר של נוסטרדמוס, לשנת 1562, ראה אור בפריז, אך ב'עין משפט' נזכרים פרטים רבים המופיעים בכתב היד ואינם מצויים במהדורת הדפוס.⁵⁸ כמו כן, בשער הספר נכתב שהוא תורגם 'מלשון לאטין', אבל בדומה למרבית חיבוריו של נוסטרדמוס, האלמנך נכתב בצרפתית מתובלת בלטינית ולא ידוע על תרגום לטיני שלו.⁵⁹ עדות לכך שבוטאריל אכן נסמך על כתב היד הצרפתי עולה מן השימוש במילים

53 תרגום לפי שמרוק וברטל, שם, עמ' 121. למקור ראו: משה בן אברהם אבינו, תלאות משה, האלה 1711, עמוד השער.

54 על מקום הוצאת הספר ראו: יצחק יודלוב, "פתרון חלומות" לרב האי גאון, עלי ספר, ו-1 (תשל"ט), עמ' 119-120.

55 משה בוטאריל, עין משפט, קושטאנטניא [חש"ד], עמ' 2 (מספור שלי). על החיבור בקצרה ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 20), עמ' 962, מס' 574.

56 השם המלא של מחבר המקור ניתן בסוף החיבור: בוטאריל, עין משפט, עמ' 51 (מספור שלי): 'מיקייל דנוסטארי דאמוש'.

57 שטיינשניידר (לעיל, הערה 20), עמ' 962; יודלוב (לעיל, הערה 54), עמ' 118.

58 Michel Nostradamus, *Almanach Nouveau pour l'an 1562*, Paris 1561. על הקשר בין מהדורת הדפוס לבין כתב היד ראו: Jaques Halbronn, 'Une attaque réformée oubliée contre Nostradamus (1561)', *Bulletin de l'Association d'étude sur l'humanisme, la réforme et la renaissance*, 33 (1991), pp. 48-49.

59 כתב היד המקורי אבד, אך תוכנו הועתק והופיע בדפוס בשנת 1906. ראו: *Reproduction très fidèle d'un Manuscrit inédit de M. de Nostredame Dédié à S.S. le Pape Pie IV, Mariebourg 1906*.

צרפתיות בכתיב עברי לאורך החיבור, כגון 'אבריל' (אפריל; Avril במקור),⁶⁰ 'פלורדליש' (שושן; fleur de lis),⁶¹ 'גריסים' (אפורים; gris)⁶² או 'פיליקאן'.⁶³ ב'עין משפט' הציע בוטאריל לקוראיו תרגום נאמן, כמעט מילה במילה, של המקור הצרפתי. רק לעיתים נדירות סטה המתרגם מן המקור שלו לצורך התאמתו לקורא העברי. כך, למשל, בחיבורו של נוסטרדמוס הוצג האפיפיור פיוס הרביעי: 'קדוש המבורך שלנו' (nostre beatissime sainteté), ואילו ב'עין משפט' נכתב רק: 'האפיפיור'.⁶⁴ עם זאת, בוטאריל לא נרתע מלתרגם בשלמותה את האיגרת לאפיפיור שניסח נוסטרדמוס וצורפה לכתב היד.⁶⁵ ואכן, 'עין משפט' הוא תרגום עברי יוצא דופן מבחינת יחסו אל המקור. לא זו בלבד שבוטאריל אינו עושה כל מאמץ לטשטש את אופיו הנוצרי של הטקסט, בניגוד למתרגמים יהודים אחרים בני זמנו, כמשתמע למשל מהכללת האיגרת לאפיפיור, אלא שהוא אף מדגיש, כפי שנוכחנו, את נצרותו של מחבר המקור מספר פעמים, בשער הספר ובהקדמה.

ואולם תהא זו טעות לפרש את יחסו של המתרגם למקור כפתיחות מזה והשתעבדות מזה; הצגתו של נוסטרדמוס כ'גוי מסיח לפי תומו' מכשירה מצד אחד את הטקסט, ומצד אחר רומזת שבחיבור שלפנינו קיים רובד בעל עניין מיוחד לקורא היהודי, ורובד זה נסתר אף מעיניו של גדול החוזים – נוסטרדמוס. בוטאריל מרמז להקשר יהודי זה כבר בשער הספר, שבו נכתב כי מדובר בחיבור 'על גאולתנו... ועל פדות נפשנו'. בהקדמה ממשיך בוטאריל ומחדד את ההקשר היהודי-המשיחי: 'הקבצו ושמעו בני ישראל ושאבתם מים בששון ממעיני השועה כי ראה ראיתי עוצם תשוקת האיש המשכיל והאיש ההמוני שיגיעו תקופות הימים להגיע למבוקש המקווה'.⁶⁶ ואולם, למעיין בגוף החיבור צפויה הפתעה: בניגוד לדברי הפתיחה המבטיחים, גוף הספר אינו אלא אוסף של נבואות אסון קודרות, המספרות על מגוון מגפות, מלחמות, אסונות טבע ולידות מפלצתיות, אשר ייסרו את אירופה בשנה המתקרבת ובאה. נראה כי בוטאריל צפה את המבוכה שעלול לחוות הקורא בעקבות הפער שבין ההקדמה מבשרת הטובות לבין הטקסט רואה השחורות, והוא מסביר, כי החיבור 'מדבר מהטוב המקווה לנו (=הגאולה היהודית)... בחידות ובמקומות נפרדים מפורדים ומפוזרים אנה ואנה זעיר שם זעיר שם'.⁶⁷ מעניינת במיוחד הדרך שבה מציג בוטאריל את נוסטרדמוס: 'ציר בגוים שולח מאת

60 בוטאריל (לעיל הערה 55), עמ' 27; נוסטרדמוס (לעיל, הערה 58), מס' 78, עמ' 41.

61 בוטאריל, שם, עמ' 22; נוסטרדמוס, שם, מס' 61, עמ' 33.

62 בוטאריל, שם, עמ' 27; נוסטרדמוס, שם, מס' 80, עמ' 42.

63 בוטאריל, שם, עמ' 29; נוסטרדמוס, שם, מס' 89–90, עמ' 47. למיטב ידיעתי, זהו השימוש המוקדם ביותר בעברית במילה 'פליקן' לציון שקנאי.

64 השו: נוסטרדמוס, שם, מס' 79, עמ' 42; בוטאריל, שם, עמ' 27.

65 בוטאריל, שם, עמ' 50–51.

66 שם, עמ' 1.

67 שם, עמ' 1–2] [העמוד השני נכרך בטעות כעמוד 12 בחיבור).

האל יתברך המשגיה בעמו זוכר ברית אבות'.⁶⁸ ההרמוז המקראי מפנה לעובדיה א, א: 'חזון עבדיה כה אמר אדני ה' לאדום שמועה שמענו מאת ה' וציר בגוים שלח קומו ונקומה עליה למלחמה'.⁶⁹ על פי הנבואה, הציר יעודד את האומות לצאת למלחמה נגד אדום, ובסופה תהיה אדום: 'קטן... בגוים כזוי אתה מאד' (עובדיה א, ב). כידוע, במחשבה היהודית באירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה זוהתה אדום עם הנצרות.⁷⁰ יחסו החתרני של התרגום אל המקור ניכר כאן ביתר שאת; תחת קולמוסו של המתרגם הפכו נבואות האסון הקודרות של נוסטרדמוס לנוצרים – לבשורות טובות עבור היהודים.

תרגומו של בוטאריל הוא דוגמה קיצונית לתרגום יהודי שמצד אחד שומר על נאמנות רבה לנוסח המקור שלו ומצד אחר חותר תחתיו. מגמה דומה, גם אם מתונה יותר, ניתן לזהות בתרגומים של סיפורת גרמנית ליידיש. רבים מן התרגומים הללו שמרו על נאמנות מרבית למקור, בזכות הקרבה הלשונית בין הגרמנית לבין היידיש, עד שהיו מי שראו בהם 'העתקות מכניות' גרידא.⁷¹ ואולם, כפי שחשף זה מכבר חוקר ספרות היידיש ארנולד פאוקר (Paucker), עיון קרוב יותר במעין-תעתיקים אלה מגלה ביטויים ארעיים, כמעט בלתי מובחנים, של חתירה תחת המקור, בפרט בכל הנוגע למוטיבים הנוצריים המופיעים בו. כך, למשל, המילה הגרמנית Kirche (כנסייה) הוחלפה בתרגומים ליידיש לעיתים קרובות במילה 'תפלה' – משחק מילים המשלב את המילים העבריות 'תפילה' ו'תפלות'; המילה Sacrament הוחלפה בביטוי 'שקר טמא', וכיוצא באלה.⁷² סטיות בודדות אלה מנוסח המקור הקלו, ככל הנראה, על תהליך התקבלותו של החיבור הזר במערכת הספרותית היהודית, והיו מן הנורמות המובהקות של התרגום ליידיש בעת החדשה המוקדמת. מיקום שיטה תרגומית זו על רקע תפיסת התרגום הפולמית שאפיינה תרגומים אחרים באותה התקופה, הן ליידיש הן לעברית, חושף מערך עשיר של פרקטיקות תרגומיות פולמיות, המבוססות כולן על תפיסה מיוחדת של תרגום נאמן-לכאורה בלבד; תרגום שנדמה משועבד למקור אך חותר תחתיו.

לצידם של הסברים בעלי אופי פולמי, היו מתרגמים שהציעו הסברים אחרים לערכו הדתי-היהודי של המקור הנוצרי. תרגומים של חיבורים מדעיים, למשל, נטו פעמים הרבה להציג את הידע המדעי המובא בהם כעדות לגדולתו של בורא העולם.⁷³ זווית ראייה אחרת

68 שם, עמ' 1. בדיונו בתרגום מציין שטיינשניידר שנוסטרדמוס הגיע ממשפחה של יהודים מומרים אך בוטאריל מתייחס אליו כאל 'גוי'. ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 20), עמ' 962.

69 וכן גם בירמיהו מט, יד.

70 ראו: ישראל י' יובל, שני גויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס, עמ' 34-16.

71 ראו למשל: שמרוק (לעיל, הערה 8), עמ' 31.

72 לדיון בתופעה ולמגוון דוגמאות ראו: פאוקר (לעיל, הערה 19); באומגרן (לעיל, הערה 8), עמ' Elisheva Carlebach, 'The Anti-Christian Element in Early Modern Yiddish; 162-160 Culture' (*Braun Lecture in the History of the Jews in Prussia*, ed. Shmuel Feiner, 10), Ramat Gan 2003, pp. 12-20.

73 לדוגמאות ראו: אנונימוס, סדר הרי עולם בשרייבונג, פרנקפורט אודר תקנ"ב, עמוד השער;

מציע לנו החיבור האניגמטי 'ספר דרך עץ החיים', שראה אור ביידיש בשנת 1613.⁷⁴ גם המתרגם האנונימי של ספר הרפואה שלפנינו בחר להשמיט מתרגומו את פרטי המקור הנוצרי שלו. בעמוד השער צוין, אמנם, כי מדובר בתרגום ('העתקתי בלשון אשכנז'), אך לא צוין מאיזה מקור ואף לא מאיזו שפה. גם שמו של המתרגם הושמט מן החיבור, לצד פרטי המדפיס. מדובר ככל הנראה במתרגם מזרח אירופי או, למצער, במתרגם הפונה לקהל יעד מזרח אירופי, כפי שעולה מן השימוש התכוף בסלאביזמים לאורך החיבור.⁷⁵ בניגוד לנטען במחקרים קודמים,⁷⁶ החיבור איננו תרגום של החיבור הימי ביניימי 'הנהגת הבריאות הסלרנית' (*Regimen sanitatis Salernitanum*), אלא של עיבוד משנת 1556 של הרופא הגרמני יוהאנס קוריו (Curio) להערותיו של הרופא בן המאה השלוש עשרה ארנאלדו מוויאנובה (Villanova) על 'הנהגת הבריאות הסלרנית', לצד תרגום של מקור לטיני נוסף.⁷⁷ למעשה, הטקסט המחורז המיוחס לאסכולת סלרנו כלל איננו מופיע ב'דרך עץ החיים', בניגוד לגרסאות הלטיניות של חיבוריהם של קוריו ושל ויאנובה. השוואת התרגום לחיבורו הלטיני של קוריו מלמדת כי מדובר בתרגום מקוצר ומיוהד במידת-מה של המקור הנוצרי. דוגמה לייהוד הנוסח נמצא למשל בפרק הראשון, שבו מתוארת השפעתה השלילית של העצבות או הדאגה (*Tristitia*) במקור הלטיני; 'זארג' ביידיש) ביחס לבריאות. בעקבות קוריו מביא המתרגם פסוק מספר משלי (יז, כב): 'רוח נכאה תיבש גרם'.⁷⁸ ואולם, אם קוריו ממשיך לדון בנוקיי המרה השחורה, הרי שהמתרגם היהודי רותם את הדיון להסבר נחיתותו הפיזיולוגית לכאורה של היהודי: 'לכן אין תימה בכך שישראל חלשים שכן אנו בעוונותינו הרבים בגלות יש לנו בכל עת דאגות ופחדים רבים' (פיל זארג אונ' דער שרעקנש).⁷⁹

אברהם בן אליהו מוילנה, גבולות ארץ, ברלין תקס"א, עמוד השער; ברוך לינדא, ראשית למודים, ברלין תקמ"ט, הקדמה.

74 אנונימוס, ספר דרך עץ החיים, [חמ"ד] 1613. למהדורה מקוונת של הספר ראו באתר הספרייה הלאומית של אוסטריה: tinyurl.com/8cwcmm2r

75 על שפת החיבור ראו: Ewa Geller, 'Early Seventeenth-Century Polish Jewry in an Unknown Eastern-Yiddish Remedy Book', *European Judaism*, 42, 2 (2009), pp. 62–79

76 ראו: eadem, "Yiddish Regimen sanitatis Salernitanum" from Early Modern Poland: A Humanistic Symbiosis of Latin Medicine and Jewish Thought', *Jewish Medicine and Healthcare in Central Eastern Europe*, ed. Marcin Moskalewicz, Oxford 2019, pp. 13–26. גלר איננה מציגה קריאה משווה של שני החיבורים, ולא ברור על איזו מהדורה של 'הנהגת הבריאות' נסמך הזיהוי. גם טענתה של גלר שמדובר במחבר אשר רכש את השכלתו בפאדובה (היא אף מעלה את ההשערה שמדובר בחיבור נשכח של שלמה יוסף דלמדיגו) איננה מבוססת דיה.

77 מקורותיו של החיבור נדונים בהרחבה במאמרי שבהכנה ביחד עם מגדלנה ינושיקובה.

78 Johannes Curio, *De Conservanda Bona Valetudine*, Frankfurt am Main 1556, p. 2r
עץ החיים (לעיל, הערה 74), עמ' 4–5.

79 עץ החיים, שם, עמ' 5.

לתרגום נוספה הקדמה קצרה בעברית, המופיעה על שער הספר, והקדמה נוספת בידיש המופיעה בגוף החיבור. בשער העברי מציין המתרגם האנונימי: 'חיי הנפש וחיי הגוף הדברים וקשורים יחדיו כאשר האריכו... חכמי המוסר וכאשר דרשו רז"ל דרך עץ החיים זו דרך ארץ שקדמ[ה] לתור[ה] כי שמירת הבריאות[ות] הוא כלל גדול לתורה... ע"כ (=על כן) העתקתי בלשון אשכנז שתהיה השמיר[ה] מעולה מסורה לכל אדם'.⁸⁰ בדבריו נסמך המתרגם על גישתו של הרמב"ם (שכידוע, חיבר אף הוא חיבור מפורסם על הנהגת הבריאות) ולפיה 'היות הגוף בריא ושלם מדרכי ה' הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה'.⁸¹ בהקדמה בידיש חוזר המתרגם על הדברים בקיצור מה, בהשמטת ההפניות לחז"ל ולחכמי המוסר, ומוסיף: 'הואיל וה' נתן לי בריאות ומעט חכמה (גיוונט... אונ' עפיש חכמה) לקחתי על עצמי את המצווה להכין ספר זה אשר משמש את כל העולם'.⁸² ההבדל הקל בין שתי ההקדמות – הפנייה לבעלי סמכות גבוהה בהקדמה העברית והדגש על שימושיותו של הספר בהקדמה בידיש – משקף נאמנה את חלוקת העבודה המסורתית בין ספרות היידיש לבין הספרות העברית. עברית הייתה לשונה של אליטה צרה של מלומדים, אשר מצופה היה שיתמקדו בלימודי קודש ולא ב'חוכמות חיצוניות', ואילו ספרות היידיש חצתה מעמדות, מרחבים, מגדרים ודורות, ופנתה גם לקהלים שממילא לא היו מסוגלים לקרוא חיבורים מורכבים בעברית. ואולם בפנייה לשני הקהלים – הן קורא העברית הן קורא(ת) היידיש – חש המתרגם צורך להדגיש את ערכו הדתי-יהודי של התרגום.⁸³

ההסבר הדתי של פעולת התרגום לא התקבל בלי שמץ של ביקורת. חריפה במיוחד הייתה הביקורת שהושמעה על רב המכר של המחבר הפולני פנחס הורוויץ, 'ספר הברית', שראה אור בשנת 1797. בספרו טען הורוויץ כי המידע המדעי המופיע בספר תורגם מכתביהם של 'ספרי חכמי הגוים ללשוונתם'.⁸⁴ את שיטת התרגום תיאר בהקדמתו: 'שהיה איש אחד היודע בכל ספר ולשון קורא לפני הדברים אשר בספרי העמים ככתבם וכלשונם וכל אשר

80 שם, שער.

81 הרמב"ם, הלכות דעות ד, א.

82 עץ החיים (לעיל, הערה 74), עמ' 3.

83 על חלוקת העבודה בין ספרות היידיש לבין הספרות העברית ראו: שמואל ניגער, די צוויישראכטיקייט פון אונדזער ליטעראטור, דטרויט 1941; שמרוק (לעיל, הערה 8), עמ' 12–22; Shlomo Berger, 'Functioning within a Diasporic Third Space: The Case of Early Modern Yiddish', *Jewish Studies Quarterly*, 15, 1 (2008), pp. 68–86. לדוגמאות נוספות לייחוסו של ערך דתי-יהודי לחיבור רפואי מתורגם ראו: יהודה הורוויץ, עמודי בית יהודה, אמסטרדם 1766, ה' ע"ב; יעקב צהלון, אוצר החיים, ונציה 1683, הקדמת המחבר. על 'אוצר החיים' כתרגום ראו: אידלסון-שיין, רבנים (לעיל, הערה 21).84 פנחס הורוויץ, ספר הברית השלם, ברין 1797 (נדפס מחדש: ירושלים תש"ן), עמ' קצט. על הורוויץ וספרו ראו: David B. Ruderman, *A Best-Selling Hebrew Book of the Modern Era: The Book of the Covenant of Pinhas Hurwitz and Its Remarkable Legacy*, Washington 2014. לראייה אחרת של הורוויץ ראו: שמואל פיינר, 'ספר הברית קורא בספריית ההשכלה: פרק

יקרא לי הייתי מעתיק תחלה מכל לשונות הגוים על הנייר בלשון עמי ומשם על הספר בלשון הקודש והיה קשה מאד להעתיק'.⁸⁵ ואולם, עיון בספר אינו מגלה קטעים מובהקים שתורגמו משפות זרות; למעשה, במקרים רבים ישנן העתקות ישירות (ללא הפניות) מתוך כתבי מרגמים עבריים אחרים, דוגמת ברוך לינדא, טוביה הכהן וברוך שיק משקלוב.⁸⁶ הורוויץ השתמש אף הוא במניע הדתי לתרגום, וטען כי המידע המדעי המוצג בספר לא נועד אלא לסייע לקורא להבין את החיבור הקבלי 'שערי קדושה' של חיים ויטאל.⁸⁷ הסבר זה התקבל בספקנות רבה על דעת מחברים אחדים בני הזמן, כפי שתעיד ביקורת על 'ספר הברית' שהופיעה בכתב העת המשכילי 'המאסף': 'מה לו למחבר להעלים תכלית האמתית היוצאת מספרו הנכבד לכל באי עולם, כמקובל כאינו מקובל, כי עניני החכמה הנכללים בספר הזה הם שוים לכל נפש'.⁸⁸ ייתכן שביקורת זו מעידה על השינוי שחל סביב מפנה המאות השמונה עשרה-התשע עשרה אצל מרגמים מחוגי ההשכלה: הם החלו לראות בתרגום פעילות לגיטימית שאיננה דורשת הצדקה כלשהי. ואולם השינוי לא הושלם בתקופה זו, כפי שעולה מן העובדה שגם מחבר הביקורת לא הצליח להימנע לחלוטין מהצגת מניע דתי לידע המדעי, והוסיף: 'והלא-יודעים חדשות נפלאות תחזינה עיניהם, והחכמה תמתק לחכם, ודעת לנפשם תנעם, ומתענוגיה ישבעו, ובוה תגדל אהבתם ליוצרים ברוך הוא, כי אל דעות הוא... ומה לנו תכלית גדול מזה'.⁸⁹

2. השבתו של ידע יהודי

הצדקה נוספת לפעולת התרגום אשר הופיעה למכביר בתרגומים יהודיים, ובפרט

- בשילת הנאורות בשלהי המאה השמונה עשרה, בדרך אל המודרנה: שי ליוסף קפלן, בעריכת אבריאל בר לבב, דב סטוצ'נסקי ומיכאל הד, ירושלים תשע"ט, עמ' 311–331.
- 85 הורוויץ, ספר הברית, שם, עמ' יב–ג.
- 86 השו למשל: שם, עמ' רמב, רמד–רמה; ברוך בן יעקב שיק, 'ספר תפארת האדם', ספר עמודי השמים, ברלין תקל"ז, ד ע"ב, כא ע"ב–ב ע"א, כז ע"א. ראו גם: הורוויץ, ספר הברית, שם, עמ' קצד–קצה; לינדא (לעיל, הערה 73), כז ע"א–ע"ב. על הסתמכותו של הורוויץ על לינדא ראו גם: Resianne Fontaine, 'Natural Science in *Sefer ha-Berit*: Pinchas Hurwitz on Animals and Meteorological Phenomena', *Sepharad in Ashkenaz: Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Discourse*, eds. Resianne Fontaine, Andrea Schatz and Irene Zwiep, Amsterdam 2002, pp. 161–162; נח רוזנבלום, 'האנציקלופדיה העברית הראשונה: מחברה והשתלשלותה', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 55 (1988), עמ' 19–20; קוגמן (לעיל, הערה 25), עמ' 54. על טוביה הכהן ראו: פיינר (לעיל, הערה 84), עמ' 319–320. רוזנבלום ופונטיין מעריכים שניהם כי הורוויץ נסמך גם על מקורות זרים, אם כי פונטיין (שם, עמ' 162) מציינת כי הנושא דורש בדיקה נוספת.
- 87 הורוויץ, ספר הברית (לעיל, הערה 84), עמ' ד–ט. הסברים דומים נמצאו בתרגומים עבריים אחרים בני הזמן. לדיון ולדוגמאות ראו: קוגמן (לעיל, הערה 25), עמ' 85–137.
- 88 אנונימוס, 'ביקורת ספר הברית', המאסף (כסליו–שבת תקס"ט), עמ' קמ, קל–קלז.
- 89 שם, עמ' קמא.

בתרגומים לעברית, הייתה שפעולת התרגום איננה, לאמיתו של דבר, שאיבה ממקורות זרים אלא השבה של ידע יהודי אשר אבד לאורך הדורות. מניע זה קשור בטבורו להצדקה הדתית לתרגום, וגם הוא מתאפיין בממדים פולמיים ומשיחיים. מחקרים קודמים כבר דנו בפרוטרוט במיתוס של מקור החוכמות; כאן אציג רק מספר דוגמאות לשימוש במיתוס הזה, בזיקה לפעילות התרגום בעת החדשה המוקדמת.

תחילתו של מיתוס מקור החוכמות עוד בעת העתיקה, ובמהלך ימי הביניים הוא החל להופיע תדיר בכתביהם של מחברים יהודים כגון יהודה הלוי, הרמב"ם ועמנואל הרומי. מחברים אלה האמינו כי התגליות והחידושים המדעיים כבר היו ידועים לסופר המקרא. וכך מסביר אברהם מלמד:

הואיל והטקסט המקראי נובע ממקור אלוהי ישיר, והאלוהות מזוהה עם חכמה אינסופית, נובע בהכרח שהטקסט הזה מכיל את כל הידיעות והאמנות האפשריות, לפחות ברבדיו הנסתרים. נובע אפוא בהכרח שאומות העולם נטלו את המדעים מן היהודים, ואילו מן היהודים עצמם הם נשכחו בצוק העתים – הגלות והפיזור.⁹⁰

כבר בימי הביניים המאוחרים החל המיתוס לשמש אמצעי להצדקתם של תרגומי טקסטים זרים לעברית, והופיע בחיבוריהם של מתרגמים כגון עלי בן יוסף חביליו, אשתורי הפרחי ושלמה בן משה שלום.⁹¹

במהלך העת החדשה המוקדמת אימצו את המיתוס גם מחברים ומתרגמים עברים במרכז אירופה ובמזרחה. כך, למשל, נכתב בהסכמתו של אב"ד קהילת האג, הרב שאול הלוי, לתרגומו של הרב ברוך שיק משקלוב ל'יסודות' של אוקלידס: 'כי כל חכמה וכל מדע ממי יהודה יצאו מבני ישכר יודעי בינה... ועתה בעו"הר (=בעוונותינו הרבים) זרים שלטו בהם ואנחנו לא נדע מה נעשה מחרפה'.⁹² גם בתרגומו משנת 1703 של מאיר יהודה ליב נימרק לחיבור גרמני לא ידוע משמש המיתוס על אודות מקורן היהודי של החוכמות להצדקת פעולת התרגום. בהקדמתו הארוכה לחיבור, שנותר בכתב יד, מציג נימרק את החוכמה כ'נערה שבויה ישראלית' אשר 'משרתת את פני נכרית המושלת'.⁹³ בהמשך ההקדמה יוצא המתרגם נגד החשדנות המאפיינת את יחסם של יהודים בני זמנו לחוכמות החיצוניות ומסביר כי כלל החוכמות – מקורן ביהדות. נימרק חוזר על אגדה

90 אברהם מלמד, רקחות וטבחות: המיתוס על מקור החכמות, חיפה תש"ע, עמ' 98–99. וראו שם דוגמאות אחרות והפניות למחקרים נוספים.

91 רוטשילד (לעיל, הערה 30), עמ' 289–290.

92 שאול הלוי מהאג, הסכמה, בתוך: ברוך שיק, ספר אוקלידוס, האג 1780, עמוד ראשון. על תופעת ההסכמות הרבניות בחיבורים מדעיים בעברית במאה השמונה עשרה ראו: Tal Kogman, 'Science and the Rabbis: Haskamot, Haskalah, and the Boundaries of Jewish Knowledge in Scientific Hebrew Literature and Textbooks', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 62 (2017), pp. 135–149.

93 יהודה ליב נימרק, 'תוכן הכדור', ע"ב. כתב היד שמור בספרייה הבודליאנית באוקספורד: Bodl. Opp. 184. צילומו בספרייה הלאומית: F19345.

נפוצה, שאפלטון שאב את כל ידיעותיו מן הנביא ירמיהו.⁹⁴ מעניין להיווכח כי הצדקה זו לתרגום מופיעה גם בחיבוריהם של משכילים מוקדמים, דוגמת ברוך לינדא ויצחק סטנוב. וכך מסבירה קוגמן: 'רבים מן המשכילים נטו לייחס את הידע והתפיסות שלהם, השאובים ממקורות זרים של תקופתם, לטקסטים מסורתיים יהודיים... שיטה זו... הציגה את התורה כמקור כל החכמות והמדעים, ואת הידע היהודי – כעולה על הפילוסופיה היוונית'.⁹⁵

גם בספרות בידייש נעשה שימוש בדימוי הזה, בפרט בתרגומים של הספרות הבת-מקראית. לדוגמה, בשנת 1712 ראה אור תרגום של ספר 'בן סירא', פרי עטו של המתרגם רב הפעלים יוסף בן יעקב מאארסן. התרגום נסמך על הגרסה ההולנדית של 'בן סירא', אשר הופיעה ב'ביבליה' של אדולף וישהר (Visscher).⁹⁶ בהקדמה עברית קצרה, שנוספה לשער התרגום, נותן מאארסן ביטוי מובהק להיבט המשיחי של מיתוס מקור החוכמות ושל מפעל התרגום היהודי בזמנו:

הנה זה דבר חדוש הפלא ופלא ספר ישן נושן, אשר חבר ותקן יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול ומפני חטאינו גלינו מארצינו אין אנו יכולין לעלות ולראות את כל ספרינו שהיו לנו, רק הרבה מהם נעלמו ונאבדו ובמספרם עלה גם ספר זה, אך טרם שנאבד נעתק על ידי נכדו יהושע בן סירק, מלשון הקודש ללשון מצרית, ומזה הלשון כל גויי הארצות העתיקות בלשונם, ומאחר שראיתי גודל חכמתו ותועלתו אמרתי בלבי להעתיק הספר הזה מלשון הולענדש ללשונו אשכנזי כדי לזכות את הרבים, ובזכות המחבר הספר הזה, נזכה לעלות לארצנו ולראות את בנין מקדשנו במהרה ובימינו, ושם נמצא את ספרינו ואת כל חפצינו אמן.⁹⁷

3. שמירת סף

הצדקה מעניינת במיוחד לפעולת התרגום רואה במתרגמים את שומרי הסף של הספרה הספרותית היהודית. הדים ראשונים להצדקה זו ניתן למצוא כבר בימי הביניים. מחברים עבריים אחדים שמו להם למטרה לתרגם ספרי רפואה מלטינית כדי להיאבק בתופעה של חולים יהודים המבקשים את עצתם של רופאים נוצרים.⁹⁸ כאמור, עם עלייתו של הדפוס,

94 נימרק, שם, 3 ע"א-ע"ב. לדוגמה נוספת ראו: שלמה חלמא, 'חוג הארץ', כ"י הספרייה הלאומית, ירושלים, 28=8310, עמוד ראשון (אין מספור עמודים במקור). לדוגמאות אחרות מן המרחב האשכנזי בראשית העת החדשה ראו: מלמד (לעיל, הערה 90), עמ' 321-340.

95 קוגמן (לעיל, הערה 25), עמ' 63.

96 על התרגום ומקורותיו ראו: פוקס ופוקס-מנספלד (לעיל, הערה 12), עמ' 38.

97 יוסף מארשן, ספר יהושע בן סירק, אמשטרדם, 1712, עמוד השער.

98 על תופעה זו, ראו: Gad Freudenthal. 'The Father of the Latin-into-Hebrew Translations: "Doeg the Edomite", The Twelfth-Century Repentant Convert', *Latin into Hebrew* (above, n. 26), 1, pp. 109-111

אשר הפך את עולם התרבות הנוצרי לזמין יותר עבור יהודים ברחבי אירופה, עלה ביתר שאת הצורך בתרגומם של חיבורים נוצריים לשפות יהודיות. הופעתם של קהלי קוראים חדשים, התפשטות הידע המדעי, התפתחותן של ספריות ורנקולריות והתשוקה הגוברת לידע ולספרות בקרב כל שכבות הציבור – תופעות אלה השפיעו השפעה עמוקה על עולם הספרות האירופי.

התסיסה התרבותית שאפיינה את העת החדשה המוקדמת נתנה את אותותיה גם על היהודים, ושוב לא ניתן היה להסתפק בארבע אמותיה של הספרייה העברית המצומצמת, הפונה לאליטה למדנית צרה. התרגום הציע את הפתרון המושלם לקושי שניצב בפניהם של מחברים ומדפיסים יהודים בתקופה זו: מצד אחד, עיבודם של טקסטים זרים לשפות יהודיות אפשר לעבות ולהעשיר במהירות את ארון הספרים היהודי; מצד אחר, בהעברת הספרות הזרה ללשונות יהודיות יכולים היו המתרגמים לפקח בזוהרות על סוג התכנים והרעיונות שעשו את דרכם אל המרחב התרבותי היהודי, ולעצב אותם לפי צרכיו המיוחדים של הציבור היהודי. עדות להכרה בנחיצותו של התרגום נמצא למשל בהגהות הרמ"א (ר' משה איסרליש, 1525–1572), שבהן הוא מסייג את האיסור לקרוא בספרי חולין המופיע ב'שולחן ערוך': 'ונראה לדקדק הא דאסור לקרות בשיחת חולין וסיפורי מלחמות היינו דוקא אם כתובים בלשון לע"ז אבל בלשון הקודש שרי'.⁹⁹

דוגמה לשימוש בטיעון 'שמירת הסף' נמצא ב'אגרת אורחות עולם' של אברהם פריצול. כפי שהראה דוד רודרמן, ספרו של פריצול הוא בחלקו הגדול תרגום עברי של מהדורה איטלקית של הספר *Paesi novamente ritrovati et nuovo mondo* (1507), פרי עטו של המחבר האיטלקי פרנקנצנו דה מונטלבודו (Montalboddo).¹⁰⁰ כמתרגמים רבים אחרים בני זמנו, גם פריצול אינו מציין מפורשות את הסתמכותו על מקור זר, להוציא התייחסות מרומזת אחת בגוף החיבור.¹⁰¹ יתרה מזאת, בניגוד ישיר לגאנו ולמתרגמים יהודים אחרים, אשר כפי שנוכחנו, פנו בהקדמותיהם לבני סמכא יהודים שהכשירו את העיון ב'ספרי האומות' (בהם, באופן אירוני, גם פריצול עצמו), בחר פריצול לפתוח את ספרו דווקא במתקפה קשה על העיון בספרים הללו:

להניח רבים מעצבון הטרדו[ת] והיגונות אשר מקצתם לפעמים כאשר יבקשו להשקיע המיית עצבונם] ויגונם] ילכו לקרוא בקריאו[ת] שירו[ת] באהבי זמה ובספרי מלחמות קדומות אשר בקריאתם לא היו ולא נבראו אלא למשל נכתבו ובהם בכל מאד יעיינו ויעצמו. ובילדי נכרים ישפיקו (על פי ישעיהו ב, ו). על כן אמרתי אני אברהם פריצול

99 הגהות רמ"א על שולחן ערוך, אורה חיים, סימן שז, סעיף טז. וראו שימושו של דוד גאנו בהכשרה זו בהקדמתו לצמח דוד (לעיל, הערה 7).

100 רודרמן (לעיל, הערה 26), עמ' 134–137; הנ"ל, "אגרת אורחות עולם" לאברהם פריצול בהקשרה ההיסטורי, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג, ב, עמ' 169–178.

101 אברהם פריצול, אגרת ארחות עולם, ונציה שמ"ז, כז ע"א. ראו: לימור מינץ-מנור, השיח על 'העולם החדש' בתרבות היהודית בעת החדשה המוקדמת, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב, עמ' 56.

בן מרדכי מאוינו... לאהבת גבירים ידידים חשובים זרע קדש מצבתם אשר אהבתם לחבר לכבודם... את דברי האגרת הזאת.¹⁰²

פריצול יוצא אפוא נחרצות נגד העיון בספרי זימה ודמיון בפרט, ונגד הקריאה בספרי האומות בכלל, ומציג את ספרו כחלופה הולמת למקורות אלה. ואולם, כיצד עולה בקנה אחד התנגדות נחרצת זו לידע חוץ-יהודי עם פעולת התרגום העומדת בבסיס החיבור? כאן מתבהרת ביתר שאת התפיסה היהודית הייחודית, הרואה בתרגום לא אמצעי להיחשף לתרבות הרוב הנוצרית אלא דווקא אמצעי לשמירת גבולותיה התרבותיים והדתיים של תרבות המיעוט היהודית.

במבט בן-זמננו נראה שהבנה זו של פעולת התרגום נוגדת את השכל הישר, אבל פריצול לא היה ייחודי בתפיסתו האקסקלוסיבית ביחס לפעולת התרגום. ביטויים דומים נמצא בחיבורים מדעיים רבים, ובפרט בטקסטים עבריים שהופיעו במהלך המאה השמונה עשרה. כך, למשל, בתרגומו של נימרק משנת 1703, שבו השווה כזכור את החוכמה לעלמה יהודייה שבויה, נטען עוד כי הקוראים היהודים: 'אותה (=את החוכמה) מאמתחותיהם יריקו ובילדי נכריים ישפיקו שפתיהם יחבבו ואות[ם] ילבבו לחשבם היותר ממולחת וצחה'.¹⁰³ דברים דומים נמצא אצל משה סופר (החתם סופר), שלקראת סוף המאה השמונה עשרה חיבר חיבור עברי בחוכמת האסטרונומיה והפיזיקה: 'למען יהי[ה] ביד תלמידיו ללמוד מתוכו, לבל יספיקו בילדי נכרים'.¹⁰⁴ לדברי נכדו של החתם סופר, הופעת 'ספר הברית' של פנחס הורוויץ ביטלה את הצורך בחיבור והוא לא הושלם מעולם.¹⁰⁵ הורוויץ, מצידו, הזהיר את קוראיו ב'ספר הברית': 'ואל דרך הגוים אל תלמד ואל תקרב אל פתח ביתה כי כל באיה לא ישובון ולא ישיגו אורחות חיים'.¹⁰⁶ כפי שנוכחנו, באותה נשימה טען הורוויץ כי תרגום בעצמו מתוך חיבוריהם של מחברים נוצרים.

קודם לכן באותה המאה התמודד גם ר' יעקב עמדין עם בעיית הלגיטימיות של העיון בספרי האומות. הוא רתם את המיתוס של מקור החוכמות לדיונו, והסביר כי חכמי האומות 'לא חדשו ולא הוסיפו מה שלא ידענו ולא שמענו מחכמינו האלהיים', אלא רק 'גנבו מדברי הנבואה ומחז"ל וישימו בכליהם, וילבישו החכמה בגדים אחרים, למען יקרא שמם עליה'. הוא הוסיף והזכיר את האיסור לקרוא בספרים חיצוניים, אך הסביר כי 'איסור זה [הותר] מכלל, כי אע"פ ששנו בשם ר"ע (=רבי עקיבא) הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעוה"ב (=לעולם הבא), חזרו והתירו ללמוד מהם דברים טובים'. על כן, הסביר עמדין: 'הבאתי אליך כל נתח טוב ממוסרי אנשי העולם הידועים בחכמה... וה' היודע ועד את כל אשר טרחתי... ויגעתי בשבילך, שלא יעלם ממך דבר הגון בחכמה המוסרית

102 פריצול, שם, ב ע"א.

103 נימרק, תוכן הכדור (לעיל, הערה 93), 3 ע"ב.

104 מצוטט אצל: מעוז כהנא, 'מגרש השדים מפרשבורג: פרק בחשיבה המדעית של ר' משה סופר', *AJS Review*, 38, 2 (2014) עמ' י.

105 כהנא, שם, עמ' י-יא.

106 הורוויץ, ספר הברית (לעיל, הערה 84), עמ' שפג. לדיון: פינר (לעיל, הערה 84), עמ' 330.

בכל לשון שאתה שומע, וגם למען הצילך שלא תקרב לפתח ביתם, ולא תשתה מים הרעים... ולא תלכד במצודתם'.¹⁰⁷ אם כן, פעילות התרגום לדידו של עמדת היא פעולה נועזת של דאגה לזולת, שמטרתה לשמור על הקוראים פן 'ילכדו במצודת' הספרות הזרה.

דימוי דרמטי לא פחות אנו מוצאים בהסכמתו הרב שאול הלוי לתרגומו של ברוך שיק לספרו של אוקלידס. כזכור, גם הלוי עשה שימוש במיתוס מקור החוכמות בדיונו בלגיטימיות של התרגום. והינה, בדומה לעמדתו, הוא מגייס בהמשך ההסכמה גם את טיעון 'שמירת הסף' להצדקת התרגום:

מאז הלכנו בגולה, אבדה חכמה מבנים... ועתה בעו"הר (=בעוונותינו הרבים) זרים שלטו בם... ואם ישוט איש ישראל בין העמים ללמוד חכמת מספרים זרים, גלי דעת אחרת ישתרגו עליו להפיצו מדרך הישר. ועתה התעורר... החכם הכולל הדיין המצויין מוהר"ר ברוך... משקלאב... להדפיס ספר אוקלידוס בלשון הקודש ולהחזיר עטרה ליושנה והחכמה לאכסניא שלה למען לא יצטרכו ישראל לעם אחר.¹⁰⁸

אם כן, לדידו של הלוי התרגום מספק מעין חבל הצלה בתקופה של הצפת ידע לא-יהודי, המאיימת להטביע את היהודים צמאי הדעת. דברים דומים, במקרים מסוימים כמעט זהים, נמצא גם בהסכמותיהם של רבנים נוספים ממזרח אירופה וממרכזה לתרגומיו האחרים של שיק.¹⁰⁹

מעניין להיווכח, כי תפיסה 'אקסקלוסיבית' זו של התרגום אפיינה לא רק מחברים בעלי רקע רבני. הדים לתפיסה דומה נמצא, למשל, בהקדמתו של המשכיל ההולנדי דוד פרנקו חופשי-מנדס למחזה 'גמול עתליה' משנת 1770:

בעד חרקי חקירתי נשקפתי נבהלתי מראות, שועלים קטנים מבני עמנו בשוקים וברחובות בכל פאות, שתו בשמים תפארת מליצות העמים הרכות ממחמאות, הבלי הגוים... אשר פיהם דבר שוא ועשתונות טמאות, והורידו לארץ כבוד צחות לשון הקדש לשון למודים ורפואות... אז אמרתי שמעו נא המורים, ותראו כמה וכמה טובה ויקרה לשוננו לשון עברים. משפת אדום וישמעאלים מואב והגרים. אתם תהיו עדי כאחד חברים, אשר יתרון זה לזה כיתרון נוגה המאורים... אני בעניי הכינותי פרשת אלה הדברים... ואספרם לעיניכם בהלצות ושירים, בסגנון הכתובים מפי הנביאים הקדושים והטהורים... לא נטייתי מנתיבתם כמהפכת זרים... מבלי ימצא בו נפתל ועקש מילדי נכרים, או מלה אחת מנגדת קבלת רו"ל הישרים.¹¹⁰

107 יעקב עמדת, ספר בירת מגדל עוז, זיטאמיר תרל"ד, עמ' 214.

108 שאול הלוי, הסכמה (לעיל, הערה 92), עמוד ראשון.

109 ראו, למשל, הסכמת רבני גרמניה בתוך: ברוך שיק, עמודי השמים ותפארת אדם, ברלין 1777, עמ' ד [ללא מספור במקור]; הסכמות רבני שקלוב ומינסק בתוך: קנה המדה, שקלוב 1791,² עמוד ראשון.

110 דוד פראנקו-מינדיס, גמול עתליה, אמסטרדם 1770, ד ע"ב.

אמנם, בהקדמתו לחיבור מזכיר פרנקו־מנדס את הסתמכותו החלקית על מחזותיהם של המחברים הנוצרים ז'ן רסין (Racine) ופייטרו מטסטסיו (Metastasio), אך הוא טוען כי 'גמול עתליה' הוא למעשה מעין 'תיקון' למחזותיהם של השניים, המעוותים את הסיפור התנ"כי: 'שני חכמים מחוכמים סורי הגפן נכריה, יודעי בינה עמה ותושיה... הרחיבו בנושא הזה במליצה יפפיה... הא' ראסיני... והב' מטסטסיו... ירוד ירדתי אל גנת מליצתם... ומצאתי פעמון ורמון באמרותם. תוכם אכלתי וזרקתי קליפתם'.¹¹¹ ואכן, כפי שהראה יוסף מכמן, מחזהו של פרנקו־מנדס נסמך באופן חלקי בלבד על *Gioas, re di Giuda* של מטסטסיו, ואילו יחסו אל מחזהו של רסין היה יחס פולמוסי דווקא.¹¹² טיעון 'שמירת הסף' אופייני במיוחד לתרגומים לעברית, ולמיטב ידיעתי אינו מופיע במפורש בפְּרָקְסִטִים של תרגומים ליידיש. עם זאת, קיימות ראיות לכך שגם מחברי היידיש ראו בתרגום אמצעי לשמירת סף תרבותית. דוגמה לכך ניתן למצוא במעשה בוך', התוקף כאמור מצד אחד את התרגומים־התעתיקים של ספרוני הכיס בני הזמן, ומצד אחר משלב בתוך תרגומי הסיפורת 'מבית' גם עיבודים מיוהדים של סיפורת בין־לאומית. גם מתרגמים אחרים ליידיש, כפי שנוכחנו, נטו להשמיט מתרגומיהם יסודות בעלי סממנים נוצריים, ובמקרים מסוימים, בעיקר במאה השמונה עשרה, גם סיפורים, מוטיבים או רעיונות שנתפסו בעיניהם כלא ראויים לקהל קוראים יהודי.¹¹³ חוקר היידיש בארט ואלט (Walset) טוען שלספרות היידיש יש מעמד מיוחד כמתווכת, בין הקוראים היהודים לבין הספרות הגרמנית מכאן, ובין ספרות זו לספרות העברית מכאן, והדבר בא לידי ביטוי לעיתים בשמירת סף כפולה. כך, למשל, ואלט מציין כי אמלנדר השמיט מספרו לא רק קטעים בעלי אופי נוצרי שמקורם בבאנאו', חיבור המקור הנוצרי שלו, אלא גם קטעים בעלי אופי קבלי שהופיעו במקורותיו העבריים.¹¹⁴ ראייה נוספת לתפיסת התרגום כאמצעי לשמירת סף בעיני מתרגמים, הן ליידיש הן לעברית, עולה מן הנטייה הרווחת, כאמור, בקרב המתרגמים הללו להסתיר או לטשטש את עקבותיהם של המקורות זרים שבהם השתמשו. הסתרתו של המקור אפשרה למתרגמים להציב את עצמם כמתווכים בלעדיים בין הקורא היהודי לבין הספר הנוצרי, ולבצר את מעמדם כבעלי מונופול על תהליך ההעברה התרבותית בין הנוצרים לבין היהודים.

ג. סיכום

בהרצאה שנשא בשנת 1813 בפני האקדמיה המלכותית למדעים בברלין, טען ההוגה הגרמני פרידריך שליירמכר (Schleiermacher) כי קיימות רק שתי גישות אפשריות

111 שם, ד ע"ב-ה ע"א. ביטוי זה משמש גם את גאנו להצדקת שימושו בחיבורים זרים. ראו: גאנו, צמח דוד (לעיל, הערה 7), חלק שני, ב ע"ב.

112 יוסף מכמן, 'על גמול עתליה לדוד חפשי־מנדס', מכמני יוסף: עיונים בתולדות יהודי הולנד וספרותם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 465-474.

113 ראו: פאוקר (לעיל, הערה 19), עמ' 32; אידלסון־שיין (לעיל, הערה 38), עמ' 28-59.

114 ואלט (לעיל, הערה 10), עמ' 203-208.

לתרגום: 'או שהמתרגם מניח למחבר [סקסט המקור] במנוחה, ומביא את הקורא אליו; או שהוא מניח לקורא במנוחה, ומביא את המחבר אליו'.¹¹⁵ מעל שתי מאות עברו מאז הרצאתו של שלייאראמכר, אך הגישה הגורסת כי התרגום נע תמיד על הציר שבין קירוב להרחקה עודנה תופסת מקום מרכזי בחקר התרגום בזמננו.¹¹⁶ לעיתים קרובות נתפס התרגום כסוכן מובהק של שינוי – אמצעי למפגש בין-תרבותי ולגישור על פערים לשוניים, דתיים ואידאולוגיים. דוגמה לכך ראינו לעיל בדיוניהם של טורי ושביט בקורפוס התרגומים של ההשכלה היהודית המוקדמת. לדידם, התרגום לעברית היה אמצעי לקירובה של התרבות היהודית אל זו הגרמנית, ולתחילתו של תהליך 'המודרניזציה היהודית'. לעומת זאת, בעשורים האחרונים אנו עדים לחשדנות גוברת ביחס לתרגום, ולנטייה לראות בתרגום מעשה כוחני, שמטרתו לשמר את יחסי הכוח שבין תרבויות הגמוניות לבין תרבויות מוכפפות, מצד אחד, ולדכא מגוון תרבותי, לשוני ופוליטי, מצד אחר.¹¹⁷ וכך טוענת נירנג'נה: 'התרגום כפרקטיקה מתעצב בתוך יחסי הכוח הלא-סימטריים שמתקיימים תחת הקולוניאליזם ומעצב אותם'.¹¹⁸

ואולם, תפיסת התרגום העולה מן הפרקטיקסטים של המתרגמים היהודים בעת החדשה המוקדמת מעמידה במבחן את שני הדימויים הללו גם יחד. לדידם של המתרגמים היהודים היה התרגום אמצעי לצריכה מבוקרת של תרבות אירופית, תוך כדי שמירת גבולותיה של תרבות היעד היהודית. פרקטיקת התרגום הייתה בעת ובעונה אחת מרחיקה ומקרבת, משמרת ומחדשת. המתרגמים ראו את עצמם כשומרי הסף של התרבות היהודית, אשר תפקידם להשיב את הידע היהודי האבוד מזה, ולהגן על היהדות מפני חשיפה לא מבוקרת אל ההתפתחויות התרבותיות בתרבות הרוב מזה. הדימוי היהודי המיוחד של התרגום הוא ביטוי מובהק לאמביוולנטיות המהותית שאפיינה את יחסו של המיעוט היהודי באירופה אל חברת הרוב הנוצרית, שכן מערכת יחסים זו התאפיינה בו זמנית בהיבטים של פתיחות והסתגרות, משיכה ודחייה, עוינות והפריה הדדית.

Friedrich Schleiermacher, 'Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens', *Das Problem des Übersetzens*, ed. Hans Joachim Störig, Stuttgart 1963, p. 5

Anthony Pym, *On Translator Ethics: Principles for Mediation between Cultures*, רא: 116 translated by Heike Walker, revised and updated by the author, Amsterdam 2012, pp. 13–35; Sherry Simon, 'Space', *The Routledge Handbook of Translation and Culture*, eds. Sue-Ann Harding and Ovidi Carbonell Cortés, London–New York 2018, pp. 97–111

Susan Bassnett and Harish Trivedi, 'Of Colonies, Cannibals and רא: 117 Vernaculars', *Post-Colonial Translation: Theory and Practice*, London 1999, pp. 1–18

118 נירנג'נה (לעיל, הערה 50), עמ' 2.

MOTIVATIONS FOR TRANSLATION IN EARLY MODERN HEBREW
AND YIDDISH TRANSLATIONS

Iris Idelson-Shein (pp. 535–562)

The period extending from the early sixteenth century to the early nineteenth century witnessed the development of a rich and multifaceted corpus – unprecedented in scope – of translations of non-Jewish works into Hebrew and into the Jewish vernaculars: Yiddish and, to a lesser extent, also Ladino and Judeo-Italian. These translations played a pivotal role in fashioning Jewish culture, literature, and history from the early modern period and into modern times. Yet while translations of non-Jewish works enjoyed immense popularity among early modern authors and readers alike, they were also met with no small degree of suspicion. The status of non-Jewish knowledge had long been a contested issue among Jews and, with the rise of print, the question of the borders between Jewish and non-Jewish literature, knowledge, and books became ever more pressing. In this charged literary atmosphere, Jewish translators took it upon themselves to tackle the question of the legitimacy of their task in the introductions to their works. In these often lengthy texts, they offered reflections on the meanings and merits of translation into Jewish languages and constructed a unique image of translation that combines elements of tradition and innovation, submission and subversion, attraction and aversion.

This article offers a review and analysis of the introductions that appeared in early modern Hebrew and Yiddish translations of European works in various genres. It focuses on the three primary motivations offered by the translators: (a) the notion of translation as a means of strengthening Jewish religion and faith; (b) the notion of translation as a means of reclaiming lost or stolen Jewish knowledge; and (c) the notion of translation as a form of cultural gatekeeping. These unique and pointedly *Jewish* motivations for translation challenge the one-dimensional view of the early modern Jewish translator as an agent of Jewish modernization. Inspired by the translators' own self-understanding, this article offers a different view of Jewish translation: as a form of cultural gatekeeping that allowed Jews to interact with their surrounding environments while, at the same time, resisting the pressures for cultural conformity.

CONTENTS

- 505 Introduction
- 507 Amichai Schwartz: The Design of the ‘Holy Geography’ of the Samaritan Sect at Mount Gerizim in the Roman-Byzantine Period
- 535 Iris Idelson-Shein: Motivations for Translation in Early Modern Hebrew and Yiddish Translations
- 563 Aya Elyada: Contested Heritage: *Wissenschaft des Judentums* and the Yiddish Biblical Literature in Nineteenth-Century Germany
- 593 Oded Heilbronner: Towards a Global History of Israel
- Books and Reviews
- 631 Elyashiv Cherlow: Not only Remnants: Review of *Ginze Yerushalmi*
- 661 Margalit Shilo: An Invention of Tradition? (Immanuel Etkes, *The Messianic Zionism of the Vilna Gaon: An Invention of Tradition*)
- 667 Jacob Barnai: Myths: Between Adoption and Criticism (Immanuel Etkes, *The Messianic Zionism of the Vilna Gaon: An Invention of Tradition*)
- 673 Research
- XXIX Summaries

Editorial Board: Prof. Yosef Kaplan – Chair; Prof. Albert Baumgarten, Prof. Isaiah Gafni, Prof. Avraham Grossman, Prof. Nadav Na'aman, Prof. Moshe Rosman, Prof. Yosef Salmon, Prof. Shulamit Shahar, Prof. Anita Shapira, Prof. Kenneth R. Stow, Prof. Israel J. Yuval.

Director of Publication – The Zalman Shazar Center: HAYA PAZ COHEN

Book Review Coordinator: DR. ODED COHEN

Executive Secretary, The Historical Society of Israel: MICHAL SAGIE

Published with the assistance of the Ministry of Culture and Sport; the Hebrew University of Jerusalem – Joseph J. and Dora Schwartz Fund and the Paula and David Ben-Gurion Fund for Jewish Studies established by the Federmann Family, Jack, Joseph and Morton Mandel Institute of Jewish Studies; Tel Aviv University; Bar-Ilan University – Faculty of Jewish Studies; The Open University of Israel

ZION, Jerusalem, P.O. Box 10477, Israel 9110401

Tel: 9722-5650444; Fax: 9722-6712388

E-Mail: history@history.org.il; Website: www.historical.org.il

ISSN 0044-4758 • Printed in Israel

© All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: Irit Nachum • Offset Natan Shlomo, Ltd., Jerusalem

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVI • 4 • 2021

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER